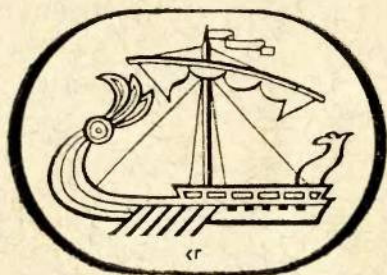

Микола Куліш

x

ПАТЕТИЧНА
СОНАТА

МИКОЛА КУЛІШ

МИКОЛА КУЛІШ

ПАТЕТИЧНА СОНАТА

ДРАМА

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
КРАКІВ 1943 ЛЬВІВ

Редакція і вступна стаття
Святослава Гординського.
Друкарня Укр. Академії
Наук, Львів, Постгассе 11.
193 — КЗ. 40431. .

ПАТЕТИЧНА СОНАТА

I.

Серед драм Миколи Куліша „Патетична соната“ займає зовсім окреме місце не тільки своїм змістом та ідейним наставленням, а й формою. Її відміну від інших Кулішевих п'єс, вона найпоетичніша. Ми могли б її назвати драматичною поемою, і це визначення відрізнити „Патетичну сонату“ від інших Кулішевих творів — драм, комедій, інтермедій, „діалогів“ і т. д.

Хронологія Кулішевих п'єс така: „97“, драма — 1924, „Комуна в степах“, драма — к. 1925, „Хулій Хуліла“, інтермедія — 1926, „Зона“, драма — 1926, „Отак загинув Гуска“, комедія — к. 1927, „Народний Малахій“, комедія — 1928, „Мина Мазайло“, комедія — 1929, „Закут“, комедія — 1929, „Патетична соната“, драма — 1930, „Поворот Марка“, драма — 1930—2, „Маклена Граса“, драма — 1932—3, „Вічний бунт“ („Деталь“) — 1934.

Під поняття драми підходять у Куліша найкраще твори характеру реалістичного. Сюди можемо зарахувати такі речі, як „97“, про голод в Україні 1922—3 р., „Комуна в степах“, „Зона“ (з ранніх творів агітаційних) — і останні, вже в пляні вимаганого „соцреалізму“ — „Поворот Марка“, „Маклена Граса“ й „Деталь“. Всі інші речі, передусім „Народний Малахій“ і „Мина Мазайло“, мають риси антиреалістичні. Про таку нову форму драматичної творчості писав сам Куліш у пролозі до свого „Хулія Хуліли“, що його виголошує директор театру (в рукописі той пролог перекреслений): „Чому, ви питаєте, ця річ зветься інтермедія, а не драма або комедія, — то Микола Куліш просив-розуміти це так: у нашому громадському житті взагалі відбуваються великі, поважні події і дії, а між ними трапляються, як коли, отакі-то сумно-веселі інтермедії. Це — перше. Друге, наш письменник, як не крутив, як не бився укласти матеріяли з нашого побуту за певними правилами драматургії грецької, шекспіровської, молієровської — нічого не вийшло. Чи то письменникова вдача вже не така, чи наше життя таке, що не визнає встановлених форм класичної драматургії і ніяк його туди не убагеш — а (таки) не вийшло“.

Сюжетом усіх п'єс комедійного характеру в Куліша є підсоветський побут; це й дало критиці привід назвати Куліша драматургом українського міщанства. Та коли в старому українському театрі комедія мала моралізаторське вістря („Комедію нам дайте, комедію, що бичує сатирою

страшною всіх і сміхом через сльози сміється над пороками і заставляє людей мимо їх волі соромитися своїх лихих вчинків“... — І. Карпенко-Карий) — у Миколи Куліша вістря комедії наскрізь політичне. Це, як визнала марксистська критика, — „двогостра зброя“, пашквіль, на нашу (себто советську — *с. г.*) дійсність“. Треба признати, що Куліш дуже зручно використовував вимоги комуністичної партії щодо боротьби за „новий соціалістичний побут“, повертаючи своє сатиричне вістря найбільше проти „приспосувального“ малоросіяинства, московського великодержавного шовінізму та тієї рідної обивательщини, що була яловим ґрунтом для посіву національної ідеї або ж залазила в фантастичні „малахіяньські“ утопії. Все те дуже добре згоджувалося з його поглядами на національну боротьбу, бо, ні гарячий ні холодний, тип обивателя-малороса був і справді найбільшою гальмою в тій боротьбі.

Характер „Патетичної сонати“ носить сильні риси романтизму. Причини такого підходу до твору міг би найкраще пояснити час, у якому той твір повстав. Ситуація була така, що сполохана Москва, побачивши, що українці використали т. зв. українізацію зовсім не в тому напрямі, як собі цього бажала комуністична партія, кинулася гальмувати процес в і д р о д ж е н н я н а ц і ї — гасло, що його Хвильовий — сам член компартії — висунув як передумову для майбутнього соціального ладу в Україні. Хвильового, як відомо, прикликано „до порядку“ за надрукування памфлетів та частини роману „Вальдшнепи“. Але Хвильовий висунув проблеми, які не могли залишитись без відповіді. Передусім проти діалектичного матеріалізму він висунув свою р о м а н т и к у в і т а ї з м у --- „якої перспективи — роля одного з фельдмаршалів у майбутніх барикадних боях“. В пляні цієї „романтики вітаїзму“ подана й героїня „Вальдшнепів“ — Аглая, розчарована в червоній революції та її носіях, що „комсомольці в пустопорожнє“ і нездібні „творити життя так, як творили хоробрі на протязі тисячів років“. Отже проблема була в героїчній поставі до життя. Але коли в Хвильового (бодай у відомій частині знищеного роману) вся боротьба відбувається ще в царині ідей, то Куліш у конвенції поклав її ще ширше, — виніс її до збройного чину, і тим надав своєму творові великої динаміки.

II.

Дія „Патетичної сонати“ відбувається в 1917 р. Перегорнім картки історії того часу: з початком 1917 р., з приводу невдач на фронті, царська Росія почала колотися. З першими подувами революції сходиться з кінцем березня в Києві Українська Центральна Рада, складена з делегатів українських партій та громадських установ. Та коли українське село розуміло революцію національно, в душі старих історичних традицій, то в зрусифікованих містах робітники перебували під керівництвом москалів і жидів, які й вели політику протиукраїнську, керуючись не інтересами України,

а виключно директивами з Петрограду; цей розглядав Україну як звичайну російську провінцію і ніколи не думав поважно заспокоїти домагання українців, і тільки ждав відповідного моменту, щоб вислати в Україну свої червоні гвардії. (Зразок комуністичної діяльності: „Але об'єктивно оті, хто за українське слово розстрілював, — от хто фактично збудував Україну“... — В. Затонський). Тимчасом розгорілися в Україні місцеві конфлікти; на трупі російської імперії почалася жорстока і нещадна боротьба за владу в нових формах. Отак виринули три ворожі одна одній сили: українська національна, білогвардійська-російська і — большевицька.

Микола Куліш, з композиційного погляду геніяльно, вивів представників тих усіх трьох сил як мешканців однієї кам'яниці. Досягнувши таким способом майже клясичної єдності місця й акції, Куліш кинув на сцену в зударах одних з одними, створив драматичні конфлікти, щодо своєї сили виняткові в українській — і не тільки українській — сучасній драматургії. До глибокої іраціональності драматичних моментів (що й дає нам привід говорити скоріш про драматичну поему, хоч і написану прозою) причиняється й те, що автор кинув революцію на тло музики — на тло патетичної сонати Бетговена. Музика — недаремно найбільш здема-теріялізоване мистецтво, і не диво, що героям драми національна революція ввижається під звуки тієї музики як „хвиля світлоярливого патосу що здіймається вгору з бунтарних глибин до зоряних просторів“ і несе їх над життям на кораблі аргонавтів з жовто-блакитним стягом до „вічно прекрасних країн, кожного по своє золоте руно“...

Придивімся до постатей з усіх трьох ворожих собі таборів.

Кам'яниця належить царському генералові Пероцькому. Росія розпадається, але він далі живе своїми давніми категоріями мислення, з „равненієм на єдиную, неделімую“. Найкошмарнішим його переживанням у большевицькій в'язниці було те, що в його камеру... всадили монаха і він цілу ніч молився — „по-українському, чи розумієте, панове!“ Його син, франтуватий корнет Андре, менший російський шовініст, хоч і любить українські зорі, і, з кохання до Марини, погоджується повести повстанців здобувати місто, проте, здобувши його, виносить не український, а царський прапор. Другий син Пероцького, Жоржик, найкраще символізує ту, недавно владну, клясу, що морально пішла на спад. „Я. — оповідає генерал, — стояв біля вікна і бачив, як одноокий вів (арештованого) Жоржика. Мій хлопчик, панове, плакав. Ловив у його руку, щоб поцілувати, а він Жоржика відштовхнув“...

Табор большевицький не показує таких яскравих постатей, як білогвардейці. І Лука, й Оврам, і Гамар — постаті досить схематичні, наче члени безобразної маси. Найпластичніше, безперечно, введена проститутка Зінька. Залишається ще персонаж „Я“. Він не має нічого спільного з автором драми — це Ілько Юга, якому фактично присвячена „Патетична соната“; в рукописній примітці до „Патетичної сонати“ Куліш написав

таку присвяту: „Із спогадів мого романтичного, нині покійного друга і поета Ілька Юги... (далі викреслений, непрочитний рядок) про свій незavidний, як сказав він, проте навчальний революційний маршрут“. Отже, це мав бути головний герой драми, що, подолавши сумнів і хитання між „вічною любов'ю“ в стилі Петрарки і соціалізмом, вийшов нарешті на „правильний большевицький шлях...“. Він наче противажник корнета Андре, і обох їх використовує Марина для своїх цілей, хоч і обидва вони її накінці зраджують. Розуміється, не вивіши такого персонажу, як Ілько Юга, Куліш не міг навіть мріяти написати свою драму, бо саме „Я“ (Ілько Юга) мав бути тим стрижнем, призначенням якого було втримати „більшовицьку лінію“ в драмі і таким способом зробити її прийнятною в советських умовах. Авторіві цього досягти „не вдалося“, бо в нього, samozрозуміло, національний табір ідейно переріс большевицький, — вийшов більш героїчно; тож і не диво, що „Патетичної сонати“ на українську підсоветську сцену так і не допущено, не кажучи вже про друк. Тільки Камерний Театр у Москві, оцінюючи колосальну мистецьку вартість п'єси, показав її в 1931 р. (з перекладі Зінкевича) — але ми не знаємо, як сценічно розв'язано Кулішеві постаті і хто вийшов на тій сцені головним героєм.

Отак на головного героя драми висувається Марина. Вона і її батько — два зовсім різні представники української інтелігенції. Іван Степанович Ступай-Степаненко, учитель „малювання й чистописання“, з „пощипаними українськими вусами“, — нереальний мрійник, що марить про старі козацькі списи і шаблі, тоді коли Марина має повну свідомість, що „покійниками не ввоєш — гей, якби повстанці!“, що „гармат би нам та кулеметів замість мрій, тату“. В Ступаї, бездережному українському патріотові старої генерації, Куліш блискуче персоніфікував ту українську інтелігенцію, що брала Україну більш по-літературному і свого провінційного патріотизму та національного сантименту не зуміла покласти на широкі державні рейки. Побачивши большевицький прапор з українським написом, Студай лочинає вагатися — за ким істина? Він із захопленням говорить до Марини про те, як то до нього більшовик звернувся по-українському: „Збирайся на смерть, а не готовся к смерті. Матросі генерал Пєроцький скоріш сам собі смерть заподіє, ніж промовить слово українське. Ні, найкращий спілєнїк той, хто мову нашу розуміє і по-українському говорить...“ Марина ж свідома того, що „найкращий спілєнїк той, у кого зброя по-українському говорить“!

Марина вся заповнена „святою ідеєю національного визволення“. Водночас вона знає, що „того лише ідеї переможуть, хто з ними вийде на ешафот і смерті в вічі скаже“. Ці свої ідеї несе вона послідовно аж до самого кінця. Ці українські національні ідеї Куліш зумів втілити в постаті Марини-Чайки з такою нечуваною силою, що скрізь там, де доходить до ідейних суперечок та зударів — вони спалахують як електричні розрядження високого струму. Увесь свій запал, стихію відчуття, передає Марина своїй музиці і добуває з неї тони, що зриваються справді до

зоряних висот понадчуттєвого, сягають у саму глибину національної істоти українця і видобувають з його прасвідомости відгуки чогось по-античному величнього й героїчного. Серед „тривожної, вітром збуруненої, вітром розораної, чорної ночі“ революції в Україні, коли вся українська земля — в стисках ворожих сил, Марина віщує, як старовинна Пітія в храмі на камені Омфалос: „Омфалос! Українче, спізнай себе!..“ І яка ж була і може бути важливіша проблема в українській дійсності, як не проблема самопізнання і віри в себе?

Жанна д'Арк української національної гордості — так хочеться назвати Марину-Чайку.

III.

Після революції знайшлися в Україні три роди театрів. Один — етнографічно-побутовий, що своє вже віджив і, в нових побутових умовах, ставав анахронізмом без перспектив у майбутньому; другий — театр реалістичний, масовий, чільним представником якого був театр ім. Франка з режисером Гн. Юрою; динамізм, до якого прагнув цей театр, за словами Куліша, обертався „на таку стрілянину, що хоч із театру тікай“... Третім родом театру був театр конструктивний, театр Леся Курбаса, що, вийшовши з київського „Молодого Театру“, оформився в лівий театр „Березіль“. І саме „ліві“ напрями в українському театрі, б'ючи, з одного боку, в стару, зумовлену довговіковою неволею, культурну відсталість, з другого — виробляючи і висуваючи нові форми, відіграли колосальну роль в формуванні обличчя сьогочасної української культури.

Антиреалістичність — ось що було головним наставленням Курбаса. Реалізм визнавав він тільки як е к с п р е с и в н и й р е а л і з м, і про нього сам Курбас писав, що він „опертий на активне, а не на пасивне світосприйняття і ставлення до життя — цей принцип в основі діаметрально-протилежний тому, що в нас розуміють під «реалізмом» (побутово-натуралістична й психологічна форма)“ (Нове Мистецтво, 1927, ч. 18). Звідси й випливала конструктивна установа для театральних оформлень, рухів актора, ілюзорні, а не реалістично мальовані декорації і т. д. „Наша формула, — говорив на театральній дискусії 1929 р. Курбас, — щоб глядача привчати в театрі також і думати, виносити з театру матеріал для думки, уміти його сприймати, уміти його ловити, уміти приходити з певним наставленням до театру і вміти його потім використати в практичній житті“. Словом — перед театром стала проблема не агітації, пропаганди, яскравих плякатів і льозунгів — а потреба р е в о л ю ц і ї к у л ь т у р н о ї.

З цією настановою щодо завдань українського театру згоджувався і Куліш:

„Я приєднуюсь до його (Курбаса — *с. г.*) думок в тому розумінні, що драматургія мусить увесь час непокоїти, збуджувати, загострювати, на-

віль за іншого разу занадто загострювати деякі проблеми і ніколи не пристосовуватись до міщанських смаків глядача.

„Основна мистецька, вона ж і політична, установка театру Курбаса цілком відповідає моїм поглядам як драматурга“ (з тієї самої дискусії).

В цьому, антиреалістичному, пляні й виник „Народний Малахій“, п'єса, що, як ні одна українська до того часу, викликала величезну дискусією і спори. Її архітектонічна драматична конструкція ще досить неясна й замазана. Сам Куліш вияснив ідею „малахіяництва“ — як нереальні „голубі мрії“ відірваного від життя фантаста, як „нашу національну хворобу“ — український „неоідеалізм“, „певну ідеологію, що житиме, аж поки не перестане точитися боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом“. Але советська критика повиягала основно всі корінці малахіяництва наверх, визнавши, що (як писала „Критика“, журнал марксистської критики, 1928, 5) глум „Народного Малахія“ цілить не в „реформатора людини“, а об'єктивно в будівників соціалізму. Бо Стаканчики-Малахії у советським Харкові „бачать тільки тюрми, божевільні, шинки та барделі“, римують легко „Радянська Україна — повія“, — словом, герой п'єси, як реформатор, не подає програми „оновлення“, тільки критику, негативну програму. „Але ця програма — пише „Критика“ — в одному з його запитів набирає остаточної ясности: „Питаю: назіщо українізують чужих? Хіба, щоб погонич скидався на українця і непомітно було, як їдять удвічі більш кальорій?“

Досадніше схарактеризувати „українізацію“ — справді годі!

Отже, за словами „Критики“, — це був „етап до фашизму“. Друге слово сказав „Мина Мазайло“. Це, як назвав один з дискутантів театраль-ного диспуту — „літературний памфлет“. Коли Малахій був ще роздвоєний, неясний ідеологічно, Мока Мазайло, син Мини, не тільки впертий на пункті українізації, а й висуває проблему української раси, її відмінности від інших. Виводячи з московського боку, як представника московського шовінізму, тьотю Мотю з Курська, Куліш доводить усю неможливість в даному комуністичному ладі погодити українсько-московські національні суперечности. Розуміється, критика прийняла також „Мину Мазайла“ вороже, бо, як казав сам Куліш, вона дивилася на п'єсу „під оглядом русифікаторської інерції і не могла прийняти п'єсу тому, що вона (критика) саме є ота тьотя Мотя“.

І „Народний Малахій“ і „Мина Мазайло“ — наче перша і друга частина трилогії, що її закінчує „Патетична соната“ — вони зросли в одному кліматі. Темою їх національна проблема; на тлі тих п'єс можемо слідкувати докладно за національною еволюцією Кулішевих героїв, яка динамізувалася тим більше, чим більший ставав у підсоветській Україні натиск на українську національну ідею. Національне питання підняв сам Куліш — якщо зважимо підсоветські умови — з незвичайною відвагою. На згаданому театральному диспуті 1929 р., (що для театру був тим, чим для літератури голосна Літературна дискусія 1925—8 р.) Куліш, обороняючись разом з Курбасом і Хвильовим (що єдині за ним обстали) проти

випадів марксистських критиків і просто кар'єристів, говорив м. і.: „Ми маємо обминання в нашій (себто советській — с. г.) літературі таких важливих, пекучих проблем, як, припустімо, проблеми національної. Я питаю тут, як я питав і в Москві на літературній нараді: будь ласка, покажіть мені ті твори, де відбито, де освітлено нашу національну політику. Де ті твори? Я набираюсь сміливості і заявляю тут, що, очевидно, в нашій літературі є настрій обійти цю проблему, бо вона, так би мовити, з огляду літературного поспіху, грубо кажучи, щодо літературної кар'єри, небезпечна. І коли мені Рабічев закидав, що я, так би мовити, прикипіз до цієї проблеми, то на це дозвольте мені відповісти так: „Я, як член партії і громадянин, не можу обійти цієї проблеми і не хочу розв'язувати її в білих рукавичках. Навіть і в подальших своїх п'єсах (а їх я писав і писатиму за певним тематичним пляном) я все одно буду відбивати й освітлювати національну проблему. Рекомендую і вам.

„А ту ж моду, що зараз існує в літературі відносно національного руху на Україні (в минулому, в часи революції, тільки плямували і тільки ганьбили національне життя і нацрух), я вважаю за шкідливу. А такі тенденції я помічаю не лише в літературі, є вони і в кінематографії і т. інш.“.

Так ставив справу Куліш. Значення його творчості знаменито зрозумів Хвильовий. Обороняючи Куліша на театральному диспуті, він говорив про те, що тільки епохальні п'єси викликають такі дискусії і що „тільки обмежені люди не розуміють, що саме такі п'єси і роблять в театрі епоху“. Далі, наводячи, як приклад, повстання російського театру. Хвильовий гостро сперечався з тими, що думали, наче б тих п'єс не можна порівнювати до „Ревізора“ і „Горе от ума“ — це, казав Хвильовий, „тільки говорить про те, що в нас багато малограмотних людей“.

Колосальна боротьба, що її вів український народ проти московських наїзників, знайшла своє відображення в низці мистецьких творів, з яких деякі, на тлі підсоветської ночі, спалахують гігантними маяками для тих, що йдуть в українське майбутнє. Серед тих творів, що повстали на межі життя і смерті, п'єсам Куліша, а зокрема його „Патетичній сонаті“, з погляду і мистецького й ідеологічного — належить одне з найперших місць.

Як майже все без винятку, що появилось в літературі в підсоветських умовах, мусіла мати й „Патетична соната“ свій деякий агітаційний намул. Заки прийде час видавати такі твори в їх повному, „академічному“, докладному виданні, редакція вважала під сучасну пору потрібним подати цю п'єсу з дрібними скороченнями, що ні в чому не порушують ні основного характеру твору, ні його мистецької вартості.

ПАТЕТИЧНА СОНАТА.

1.

Уявіть собі, друзі, так починав він: 1) вулицю старого провінціального міста, 2) двоповерховий будинок з табличкою: дім генерал-майора Перецького, 3) революційну весну, 4) Великодню ніч.

Початок дії: я пишу. Напівгорище в будинку. Квадратове віконце запнуте зоряним небом. Світить газова лямпочка. В кутку мідяним удавом виблискує гелікон.

2.

Поруч з дерев'яним простінком живе безробітня модистка Зінька. Вона чеше косу. Під дверима гості.

ГІСТЬ (читає напис крейдою на дверях) З нагоди Великодня візитерів не приймаю. (Павза. З досадою) Хе-хе! Оригінально!

ДРУГИЙ (ревниво, баса) Чого ж ви стали?

ПЕРШИЙ А куди тепер іти?

ДРУГИЙ На Великдень у кожної господині двері гостям відчинені.

ПЕРШИЙ То я піду до вашої. Добре?

3.

Зінька сміється. Гості, оштірившись, розходяться. Я пишу. Під мною в генераловій квартирі дзвонять куранти, немов з далечі віків: мірно, журно, елегійно. А ще нижче, на першому поверсі живе вона. Немов оце бачу: одчинене вікно, вітрилом напнула серпанкова завіса. Під нею немов пливе освітлений кут кімнати: піяніно, погруддя Шевченкове й квіти. Вона вивчає Бетговену патетичну сонату. Грає й, повторює вступ, оте повне зоряного патосу, глибоке й могутнє *grave*. (Тоді я не знав ще ні назви, ні автора).

4.

До мене в двері стукотить ЗІНЬКА.

Можна? *(увіходить)* Скажіть, сусідо, відгадайте, коли до дівчини ходить удостач мущин, а їй раптом хочеться бігти від них до мущини ж, то що це значить?

Я: Не знаю.

ЗІНЬКА А коли всі збираються розговлятися, а їй хочеться заговіти, то ви теж не знаєте, що воно значить?

Я: Теж не скажу.

ЗІНЬКА Невже не знаєте? І не вгадаєте? Та ну-бо! Це ж така зрозуміла річ. Це значить, що прийшла... Думаєте любов? Великодня ніч! І все. А вам подумалось?

Я *(одхитую головою)*.

ЗІНЬКА Прийшла Великодня ніч, а за нею в гості мадам журба преться. Слухайте, сусідо. Я голубе платячко, бачте, наділа дівочьке, косу по-скромному заплела — заговіла, а ви такий бідний, та самітний, що й сьогодні не розговієтесь. То може пішли б удвох, га?...

Я *(одхитую головою)* Бачте...

ЗІНЬКА Ха-ха! До церкви, наприклад. А вам подумалось... *(підморгнула)* Не бійтесь! Ви не поскоромітесь од мене.

Я: Я й не боюсь. Я, бачте, не маю часу. Я пишу листа.

ЗІНЬКА Ви пишете. Вибачте. Пишіть. Я б оце сама написала листа або що... Написала б: року двадцять третього життя, числа в календарі червоного, у серці ж — чорного. Ой — казали люди, що як прийде свобода, то вона, як мама — не журися, мовляв, дівко, вискочиш із ями. Буде світ тоді, як цвіт ще й милий, як сонечко. Свобода прийшла. Та оце я й пишу: дорогий мій, милий! Хто? Та хто обізветься... Надобраніч. Грошей, часом, нема у вас позичити — сім карбованців? За квартиру, бачте, вимагають. Я віддам. Одержу за свою *(підморгнула)* квартиру — і оддам. Нема? Пишіть, пишіть.

5.

З першого поверху камінні приступці униз, у темний підвальный закут. Двоє сортують літературу. Остеронь жінка прасує білизну. Із стелі зрідка, але методично — вперто й дзвінко капає у відро вода.

ЛІТНИЙ *(одкладаючи листівки)* На Вадонів завод. Тепер портовим майстерням: брошурок „Коли скінчиться війна“ одна, дві, три, чотири, п'ять *(крапля: дзень!)* Обернувся, гля-

нув на•стелю, на відро і знов) сім, вісім, дев'ять, десять (*крапля: дзень! Нахмурився.*) Отак у вас завжди капає зі стелі?

ЖІНКА Третій рік. Ще як брали на війну Оврама, мужа мого — почало. З того часу жду й рахую. Сорочку перу я за сімдесят крапель, прасую за десять. А за цілий день, знаєте, скільки їх випадає? Аж чотириста тридцять по сто. Скільки це по-вашому?

ЛІТНІЙ 43200.

ЖІНКА Жду й рахую. Голова, як решето. Все життя, як решето: все подовбали ці краплі. Пам'ятаю, почала щитати, як вернулась з проводів. (*рахуючи краплі*) Одна. Дві. Провожаючи, питала: ти ж котляр, Овраме, на заводі, став глухий, не дочуваєш, а тебе беруть. А він мені... Три. Через те нас і беруть, що глухі ми і сліпі ще. Та й пішов. Туман стояв, воріт було не видно. Я за ним: Овраме! Він не обернувся... Чотири... Коли ж тебе тепер ждати? Не обернувся. Аж біля заводу став. Добігла. Саме тоді... П'ять... Ішло на шосту й заревли гудки. Ніколи не плавав, ато дивлюсь — слухає і плаче... Шість. А скажіть, яке найбільше число в світі?

ЛІТНІЙ Квадральйон, здається.

ЖІНКА Квадральйон. Яки мені хто сказав, що як упаде квадратальйонна крапля, тоді вийде війні кінець, тоді вернеться мій Оврам, я б перещитала. Я б кожную крапельку обчислила, не пропустила б. (*жагуче, пристрасно, аж сльози проступили*) Як намисточко б зібрала та на пам'ять нанизувала крапельку по краплі. Отак. (*ставши, як на молитву, рахує краплі*) Сім. Вісім. Дев'ять.

ПАРУБОК Сестро, ти знову...

ЖІНКА Вісім. Дев'ять, десять...

ПАРУБОК Ну от... (*до Літнього*) Що робити?...

ЛІТНІЙ (*суворо*) Що? Нести літературу! Організовувати! Агітувати! Треба увесь світ підпалити нашими лозунгами!..

ПАРУБОК У мене є тут товариш один. Покликати?

ЛІТНІЙ Хто?

ПАРУБОК Студент.

ЛІТНІЙ (*міна*) Хм...

ПАРУБОК Та не справжній. З університету на дому. Екстерн. Прибивсь в город із села учитися. Батько десь за пастуха. Хлопець трошки мрійний, проте певний, свій...

ЛІТНІЙ Сім! Клич!

І приходить до мене мій перший друг, мій побратим
ЛУКА:

Ілька, здрастуй! Ти що робиш?

Я *(патетично)* Пишу до неї листа!

ЛУКА Це сто тридцять першого?

Я: Не смійся, Луко!

ЛУКА Скоро порвеш?

Я: Не смійся! Ти чуєш, який у мене настрій? *(я чую знизу акорди)* Високий, зоряний, як небо! Перше, *(жест на гелікон)* бачиш цю штуку? Гелікон зветься. Коли взяти *forte*, можна загасити лампу. Але я навчуся грати так, що зорі на небі гаситиму.

ЛУКА *(іронічно)* Навіщо?

Я: Щоб... щоб мати роботу.

ЛУКА Роботу, бачу, матимеш, а от заробіток?...

Я: І заробіток теж. Це ж гелікон з оркестри, що грає влітку по бульварах, восени на весіллях, взімку на похоронах — з оркестри гуманізму. Є геліконісти, що добиваються од цього удава такої, що він не просто грає, а дзвонить, як срібний дзвін. Отак: бом, бом... *(під мною немов нарочито дзвонять куранти)* І я навчусь! Обов'язково! Трете, і це головне, я пишу до неї листа *(знизу я чую, як услід за grave напливає перша хвиля світлоярого allegro molto e con brio)*. Слухай! *(читаю й фантазую)* Можливо, що й цього порву, але пишу й писатиму, бо вірю в Петрарку і в вічну любов. У вічну любов. Між іншим, од золотих фігур в історії чорні тіні, од чернечої ж Петраркової золота й ясна — світинь вічної любови. Вірю і пишу. Ви граєте сьогодні щось нове, щоб саме — не знаю, але ця музика напевно ж про юнака, що мчить конем степами, шукає країни вічного кохання. Там у голубих вікон дівчина самотна: ліву брову трошки ломить, як усміхається, очі голубі. Скажіть, вітри, або ви, зорі, чи вийде дівчина йому навстріч, чи одчине двері, прекрасні повітря в країну вічного кохання! *(крізь сльози й посміх)* Ану вгадай, Луко...

ЛУКА На те у дівчат і ворітця, щоб їх одчиняти.

Я: Та ні! Пошлю от я цього листа, чи ні?

ЛУКА Як сто тридцять попередніх.

Я *(тоді врочисто, категорично)* Сьогодні! Сам однесу!

ЛУКА Сьогодні треба нести літературу і ти мусиш поспіти. Ходімо!

Я: Завтра однесем.

ЛУКА Ти хочеш справу соціальної революції одкласти на завтра!

Я: Ані подобини! Але знай, Луко: над світом полощеться в крові прапор боротьби. Для чого? Щоб завтра замаяв над нами прапор вільного труда. Та тільки тоді, як над світом замає прапор вічної любови...

ЛУКА К'чорту твою вічну любов! Сьогодні нам на цехових зборах петроградський товариш сказав. Мусимо, каже, припустити поїзд революції повним гоном до соціалізму. А ти його хочеш спинити на станції... (передражнив) вічна любов.

Я: (з досади й образи, вслід йому) Тільки тоді, як Петраркою стане той, хто сьогодні б'є жінку, наступить все-світня соціальна весна. А ти її к'чорту! Цілу проблему!

7.

Я майже іду услід за Лукою. Несу листа. Так. За іншої ситуації я б його порвав, як порвав сто тридцять попередніх. Але тепер я змушений його віднести. І я несучи. Сходами, вниз, де живе вона. Але як його передати? Іду далі вниз. Бачу, як з підвальчика виходить літній робітник, обважений пакунками літератури. За ним Лука. Настя суне йому кусок паски, крашанки. Шепотить.

Нате. У дорогу.

ЛУКА Ну от... (до Літнього, жест на крашанки) Брати, товаришу Гамар? Релігію?

ЛІТНІЙ (сердито) Бери! Все одно з'їмо!

Щоб не здибатися з Лукою, я повертаю нагору. Біля дверей Пероцького чую — дзвонять куранти. По тому дзвінок електричний. Голос Пероцького (до економки):

Телеграма від Андре з фронту: „Здобув відпустку. Першого приїду, номером шостим“. За півгодини він буде. Ванну і постіль, Анет. А мені, будь ласка, сьогоднішні витрати. Не ображайтесь, Анет. Я вам вірив і віритиму, але коли йде революція, треба щохвилини писати рахунки. Спасибі, Анет. (читає) За три замки до дверей 11 крб. 73 коп. А за розбиту російську корону, Анет! Запишіть! На карб революціонерам. І за страйк на моему млині — робітникам. За бром. Кому? Нам чи їм? Не смійте купувати! Де пахне бром, там скоро смердітимуть трупи. Не смійте! Прибутки!... Від Ступай-Степаненка за квартиру 10 крб. 50 коп. І все? А за мезанін? За підвал?... Виселити! Я не боюся їхньої революції! Одного лише боюся, щоб не розваляли фундаменту, на

якому стояла Росія — єдності й неподільності її. А не розваллять, — Ступай-Степаненки — Росія вистоїть і перестоїть яку завгодно революцію. Росія! Земля русская! Русь! Де це так прекрасно грають? Анет, любя моя! Достаньте з гардероби мою уніформу. Я піду до церкви, Анет! Пам'ятаєте великодній ранок 1913 року, Анет, березку за вікном і зорю? Тоді Росія пахла, Анет, а нині!.. Смирно! Це я на свої мислі, Анет. Який хаос! Зменшіть витрати, Анет!... Церемоніальним маршем мої мислі! Повзводно!

Тихо. Певно пішов, бо чую другий голос. Син Пероцького — Жоржик:

Анет дорога! Ну?

АНЕТ Жорже! Папа приказав зменшити витрати.

ЖОРЖ Я віддам! Слово майбутнього офіцера, віддам!

АНЕТ Жорже, зрозумійте — грошей нема.

ЖОРЖ Слово чести, віддам! Знайте: за місяць-два нас, старшу клясу кадетів, попромують в прапорщики. Ух, піду я на війну! На більшовиків! Вдарю, вдарю чобітками, брязкну, дзенькну острогами, гляну в дзеркало, а там (*зафантазував*) молоденький офіцерик, у погончиках блискучих, чорні вусики...

АНЕТ Мій хлопчику-мрійнику!

ЖОРЖ Хлопчику?... (*навмисне брутално і все ж таки наївно*) Молоденький офіцерик, п'ять кондомів у кишені; ахм, — красуню!

АНЕТ (*певно очі великі, аж зблідла*) Жорже!

ЖОРЖ *Entre nous soit dit.* Ви, Анет, як Богоматір будете страждати, виряджаючи вашого хлопчика на війну. Розстебните мені китель, начепите дуката золотого і заплачете, як колись покійна мамочка.

АНЕТ (*очевидячки зворушена і розстіба ридикуля*).

ЖОРЖ За вікном буде вечір, як чернець смутний, і зоря, яко лампадик. Папа покличе. Знявши з носа окуляри, скаже він: ну, Жорже, будь слуга цареві щирий... і не мовить більше слова.

АНЕТ (*очевидно виймає асигнацію*).

ЖОРЖ До вокзалу рисаком. Ви зо мною. Папа ззаду. У сальон-вагон ввійду я, аж там жінка незнайома, молода, прекрасна, ну як ви, Анет. (*цілує*) Лікті у неї круглі, білі, груди, як у вас, Анет! Буде ніч, буде дороба, і розмови і пригоди (*ярливо цілує, як жінку*).

АНЕТ (*очевидно жах і задоволення*) Жорже!... Я папу покличу!

ЖОРЖ (відсапнувшись) Тяжко зітхне паровоз у ту сторону, де війна. Свисне: на війну — вій-ну-ну!... Імператор — Росія — ура! Я поїхав на війну.

8.

Вихорем пробігає повз мене. До Зіньки. Стукотить.

ЗІНЬКА Хто?

ЖОРЖ Це я! Можна до тебе?

ЗІНЬКА) (виглянувши) До „тебе“?

ЖОРЖ До вас.

ЗІНЬКА Чого?

ЖОРЖ Я прийшов... Хіба ти, хіба ви не знаєте?

ЗІНЬКА Мами шукаєш чи може заблудив?

ЖОРЖ Я прийшов... Пала мене прислав! Гроші відібрати! Ті, що за квартиру нам. Папа сказав — виселить тебе, якщо не заплатиш сьогодні.

ЗІНЬКА (перемоглася) Ну що ж... Заходь, хазяїне.

9.

Сливе навшпиньках підхожу до заповітних дверей. Стаю. Перша хвиля світлоярого *allegro molto* спадає. Вона грає далі — світлий роздум бунтарного духа, вічний спів кохання. Раптом перестає.

А-а, мій таток: пощипані українські вуса, сивенький чубок!

БАТЬКО (врочисто читає) учителя малювання та чистописання, українця запорізької крові Івана Степановича Ступай-Степаненка лі-то-пис.

ВОНА (з гумором) Ой!

БАТЬКО А так! Березня сегого, року на Україні 1917-го. Місяць тому вночі не спалось — думалось: ніч така велика, як Росія, а Росія, як ніч — не видно й не чути нашої України. А нині читаю відозву нашої Центральної Ради: народі український, народі селян, робітників, трудящого люду... місяць минув, а яка одміна! Благословляю революцію!

ВОНА І я! (в тон) Благословляю!

БАТЬКО Березня двадцятого сегого. Читав, як у неділю в Києві відбулося велике українське віче. Сотні, тисячі, десятки тисяч українців запряглися образом Шевченка не складати рук, аж доки не відбудована буде вільна наша Україна. Присягаюсь і я!

ВОНА І я! Не тільки Шевченком, — тобою, твоїми ву-
сами, твоїм сивеньким, татоку, чубком.

БАТЬКО Тридцятого. Приснився пресвітлої пам'яті
гетьман всієї України Іван Степанович Мазепа.

ВОНА І мені! Немов їхав автомобілем, так? А за ним
запорожців сила та все на велосипедах.

БАТЬКО Тридцять першого. Більшовики пишуть, що
державних меж взагалі не треба. Вони за інтернаціонал. Це
значить і Україна без меж? Та як їм не соромно!

ВОНА Ой, як їм не соромно!

БАТЬКО Р. С. Треба розтлумачити їм в чім справа і що
таке Україна (дописує). Обов'язково! (читає) Першого. Зав-
тра Великдень. Думаю, чи потрібен тепер Україні Бог? Ду-
маю, що коли й потрібен, то тільки свій, український. Інак-
ший зрадить або обдурить. Маринка грає цілий вечір якусь
прекрасну річ. Певно українську, бо мені вчувається: сивоусі
лицарі-запорожці мчать кіньми вічним степом по щастя-до-
лю для своєї України. Особливо, де ти, Маринко, граєш
скоро, де отак (наслідує) цоки-цоки-цок-цок! Тру-ту-ту! (ці-
лує її) От заграй!

Вона грає. Знову здіймається вгору з бунтарних глибин
до зоряних просторів хвиля світлоярливого патосу. За нею,
здається, пливе під напнутим вітрилом завіси освітлений по-
кут кімнати: погруддя Шевченкове, квіти, вона над клявірою,
батько з літописом і я за дверима. Ми пливемо над життям
на кораблі Арго до вічно прекрасних країн, кожний по своє
золоте руно.

БАТЬКО Соната?

МАРИНА Патетична.

БАТЬКО Як автора на прізвище?

МАРИНА Бетговен.

БАТЬКО Невже не українець?

МАРИНА Німець.

БАТЬКО Значить, мати була українка.

МАРИНА Тату, ти комік. Він скоро сто літ тому, як по-
мер, і на Україні ніколи не жив.

БАТЬКО Гм... Чув десь нашу музику!.. Соната україн-
ська. Он росіяни— цілого Глінку у нас украли та й кажуть,
що їхній. Глінка! Та який він Глінка, коли він Глінка! Прі-
звище українське! Українець! Ну, та тепер не дамо! Не дамо,
Маринко, не дамо! Ні півглінки ні вуглінки! Ось піду я за-
раз вулицями, під церкви піду, де тільки є люди, агітувати
й проповідувати за вільну нашу Україну. Бо кожний тепер
українець мусить, лягаючи, в голови класти клунок думок

про Україну, вкриватися мусить думками про Україну і вставати разом з сонцем з клопотами про Україну. Відбудуємо, — тоді за інтернаціонал. Ось як, а не так, як ви пишете, товариші більшовики! Бо хіба ж може бути інтернаціонал без України, без бандури?!

МАРИНА Тату, ти комік. (цілує його).

БАТЬКО Іду!

Я всовую листа між одвірки й двері і мчу до себе на гору. Виглядаю:

10.

СТУПАЙ-СТЕПАНЕНКО (відчинивши двері) О! Лист! Це тобі, Маринко.

МАРИНА Без марки й штампу?

СТУПАЙ Певно той, що з неба пада українкам — золотий (іде).

МАРИНА (сама) Не золотий, а голий (читає, деякі слова повторює вголос): ...ця музика напевно ж про юнака, що мчить конем степами, шукає країни вічного кохання... (з гумором) Маєш ще одного коміка. На коні — й трохи не в колєнкорових штанцях. Ну!.. (читає) Там у голубих вікон дівчина самотна.. Гм! (усміхається, ломить) Скажіть вітри, або ви, зорі, чи вийде дівчина йому настріч... (Павза) Скажіть, messieurs вітри, шепніте, mesdames зорі, як відповісти ще такому комікові — горищаному відлюдникові?... (сідає. Нотний столик. Олівець. Ліва рука на клявішах. Права за думками — пише) Дівчина самотна. Так. І жде. Кого, не знаю, але давно вже жде. У снах, у мріях, десь ніби в голубих віках, когось із-за Дніпра, чи то від трьох могил, од Жовтих вод чи з Січи ждала й жде. Кого? (торкнувшись клявішів) Можливо вас, поете милий. Напевно вас, якщо ви на коні. Так, тільки вас, якщо ви на коні й при зброї. Ні!... Цього не напишу, бо це вже ніби од програми. Хай буде більше од душі (перебігає клявіші) Жде вас, поете, милий. Самітна дівчина. В країні вічного кохання. Ні! Це вийде, як у нього. В країні, де на дверях два замки іржаві висять, московський і польський... що тому отдасть і душу й тіло, хто замки ті позбиває... Ні, хай буде од душі!...

11.

Марина грає. Мені здається, ще одна хвилинка, ще один дотик рук, і хвиля світлоярливого патосу досягне неба, задрвенить об зорі, і тоді небо — зоряна роаяль, місяць — сріб-

ний рік, заграють вічну над землею патетичну симфонію. Мені неможливо ясно в очах, я бачу далекі зоряні простори, я ніби чую музику зір — одного не бачу — як до мене йде з листом Марина. На сходах обганя її військовий. Офіцер. Оглядається. Збіга захоплений до неї.

Mon Dieu! Це ви, Марін? Здрастуйте! Впізнаєте вашого колишнього гімназійного *chevalier d'amours* — Андре? Три роки не бачились! Більше! Пам'ятаєте, я написав вам секретку на танцвечорі, сам приніс, сам познайомивсь? А як ми танцювали вальс-менуует? А ви тепер ще краща стала.

МАРИНА Ви з фронту?

АНДРЕ Допіру. Страшенно радий. З'явіть темряву, ями, окопи, все в глині, в багнюці, навіть небо і отак день за днем, місяці, і сам ти ніби з глини, без жінщини — себто без душі, одна лише темна хіть до неї, важка, як чорнее живе-срібло. І от контрасти: я їду поїздом, огні, і українські зорі...

МАРИНА Ви сами ж росіянин?

АНДРЕ Але люблю, бо вони мої... Іду поїздом, огні і зорі, вокзал і от я візником, на гумових шинах. Чорт!.. А тут ще дзвони. І раптом ви, Марін, та *premiere tendresse!*... Я не можу більш... (руки простяг) Ну, Христос воскрес!

МАРИНА (одступила) Воїстину!...

АНДРЕ Ну що ж... Я поцілую вашу тінь! (цілує) За цей момент, за зустріч цю я радий зараз повернути назад, на фронт і битись там за вас, без відпустки цілий рік. За вас!...

МАРИНА І за українські зорі?

АНДРЕ З цілим світом!

МАРИНА Спасибі. Але ви перед цим загляньте до своїх, обмийте глину, відпочиньте... Це вам такий наказ.

АНДРЕ Марін!

МАРИНА І завітайте завтра!

Корнет, цілуючи її очима, біжить додому. Марина йде до мене. Затримує поступ. Крок вперед, крок назад.

— Поет, можливо, завоює твою душу, цілий світ, але жодного кілометру території, моя Жанно Д'Арк...

Вертається.

Чую втретє патетичну. І раптом супровід до *grave* — стоголоса мідь великодніх дзвонів. Дивлюся в віконце. Дзвіниці, як білі тополі. З найближчої пливе спів хорний: Христос

воскресе! Кометами здіймаються ракети, червоні, голубі, зелені. Танцює світ. Патетичний концерт. І тільки низько над обрієм висить блідий, пощерблений серп місяців — розп'ятий Христос.

13.

Вернувся Ступай, зворушений, піднесений, аж чубик подерся угору: Грай, Маринко, патетичну, — Україна воскреслає! Тільки що загітував, залучив до нашої просвіти аж три нові члени: учителя слобідської народної школи, сусідського тесляра і нічного сторожа. Грай! Так! Отак! Гех, сучої ти мами свята Русь, гарбуз тобі тепер у твій товстий державний зад! Слухай, як дзвонить і гра Україна! Устають з могил сивоусі запорожці, сідають на коней. Цоки-цоки!... Чуеш, мчать? Сивоусі лицарі...

МАРИНА (грає) Покійними не ввоюеш. Гей, якби постанці! Молоді, тату!

СТУПАЙ Мчать по долю золоту вічними степами України. Гульк — зоря! Стали над віками, блиснули списками. Гей!

МАРИНА Гей! Гармат би нам та кулеметів замість мрій, тату!

СТУПАЙ Що?

МАРИНА Нічого. Ти, татусику, поет, кажу.

СТУПАЙ Я українець. Стривай, Маринонько, я зараз буду з ними христосуватися. (дзвонить в телефон) Будь ласка 23,07. Директор, гімназії? З вами хоче похристосуватись українець Іван Степанович Ступай-Степаненко. Україна воскресла! А ви одмовляєте: воїстину воскресла! Ха-ха! Грай, Маринко, патетичну! (дзвонить) Будь ласка 17,00. Од інфантерії генерал-майор Перицький.

14.

Перицький біля телефону, в уніформі.

З ким маю честь?

СТУПАЙ З вами волить похристосуватися на своїй землі українець Іван Степанович Ступай-Степаненко. Україна воскресла, ваш-дит-ство!

ПЕРОЦЬКИЙ (переждав, поки йому зрівноважилось серце) Атвечаю. Смір-но! Равненіе на єдиную, неделімую, гаспада українці!

СТУПАЙ По-українському не так. Струнко, ваш-дит-ство! Церемоніяльним маршем, на одного генерала дистанція, з України кроком геть!... Маринко, грай патетичну!

15.

ЗІНЬКА — ЖОРЖ.

ЗІНЬКА (*читає*) Даю цю посвідку колишній нашій по-коївці Зінаїді Масюковій на певність того, що я з доручення мого папи, генерала Пероцького, одержав від неї сім карб. комірного і з доручення ж папиного заплатив ці гроші за перший мій візит до неї і сім додатково за папу, що не заплатив їй за перший візит свій ще року 1913-го, теж на Великдень. Вихованець N-ського кадетського корпусу Жорж Пероцький. Так. Тепер ти, Жоржику, ходи додому.

ЖОРЖ (*навколінах*) Ну, порви... Прошу вас, порвіть. Ну, хоч не показуйте. Не покажете? Ні?

ЗІНЬКА (*виводить його, зачиняє двері; сама*) Ой, Боже ж, як важко (*бере гітару, грає й молиться*) Ой, Боженьку, Боже! Чом ти не допоможеш? Чи може допомогти не хочеш?...

16.

У підвальчику, як статуя, Настя. Скаменіла — в двері лізе безногий салдат з георг-хрестом.

Чи впізнаєш, Насте, чоловіка?... Здрастуй! Бач, вкоротили мене трошки, зробили нижчим за всіх. Ну, нічого! Піду до своїх на завод, може піднімуть. Здається, сказав, піду — полізу! Другий же місяць, як лізу. До тебе. Чого ж стала, Насте! Приймай ув об'ятія героя, половину чоловіка твого! (*доліз до середини підвальчика і заплакав*).

II.

День. Сонячно виблискує гелікон. Я безсонний і невтомний крокую по кімнатці. Підо мною все ті ж періодично б'ють куранти. Марина грає тую ж патетичну сонату, але сьогодні вже не зоряне *grave* я чую і не світлоярливе *allegro*, а сонячно-квітчане *adagio cantabile*. Ну, а мені, звичайно ж, увижається: безмежний степ, над ним пливе в човні Арго, вона, звичайно, ліву брову трошки ломить, очі голубі, на веслах квіти і роса. І ось удруге приходить до мене мій неромантичний друг Лука:

Доїхав?

Я (ніби не розумію. Мовчу).

ЛУКА (ущіпливо) До її ворітець?

Я (мовчу).

ЛУКА Ну, листа, звичайно, ти порвав?

Я (патетично) Відніс, Луко! Йй-бо, відніс!...

ЛУКА (вражений) Ну й що? Як?

Я: Відгадай: яка це дорóга, що нею світ іде тисячоліття і не знає втоми?

ЛУКА (зрозумівши безнадійність мого любовного становища, рішучо) Дорóга революції!

Я: Дорога кохання, Луко! Відгадай: без якої дорóги світ давно б уже євнухом старим бродив по пустині життя?

ЛУКА Без дороги революції, як оце ти тепер євнухом тут ходиш. Слухай, Ільку! Сьогодні маніфестація об одинадцятій. Організатори всі ті, хто революцію оберта на оперетку або літургію, а клясову боротьбу на паради й цілування, сказав нам петроградський товариш. І я кажу. До них пристануть мабуть і ваші українці, — в рушничках уже, посватались! Більшовики організують контр-демонстрацію. Розумієш? Наші заводські хлоп'ята всі за більшовиків. Мені доручили роздавати літературу на нашій вулиці й агітувати проти війни, за восьмигодинний робітничий день, за передплату „Правди“. Ходімо, га?... На вулицю!... Поможеш роздавати літературу. А то й так. Просто. Щоб нашого брата було більше.

Я: Я не можу.

ЛУКА Чому?

Я: Я... я зараз іду до неї. Не віриш? Я вже б давно пішов, та стерегли мене, не пускали, Луко, дві дикі звірихи: соромливість і вовкуватість. А сьогодні всю ніч виходивши, я нарешті їх втомив, проклятих, і приспав. Сплять. І я піду! Зараз! Я вже й перші слова наготовив про наше побачення: ви не здивуйте, що я непрошений, скажу — непрошено зайшли до мене ви у серце! Ні, не так! Скажу просто: здравствуйте! І не так: вдома? Вдома. Ні, — я, не спитавшись, увійшов, це привілей старців і закоханих.

ЛУКА Ні, ти вже краще так: вдома? Вдома. Тоді ти: простіть, але в мене не всі вдома, і я прийшов, щоб ви побачили ідіота з іконкою вічної любови, з дівчачим фартушком замість червоного прапора. Та якби ж ідіота! — Паскудника! Зрадника! От!... І знай, Ільку, востаннє до тебе прийшов я, востаннє й кажу, просто: вірші ми з тобою писали, арихметики навчив мене, географії, книжки читали, товаришували, але коли ти зараз не вийдеш на вулицю, себто на дорогу революції, то я тобі не товариш і ти мені не товариш. Раз? Два? Три? (пішов).

Я (услід йому) Адже ж сам ти почувашся, Луко, що легше мабуть вчинити аж три революції зразу, ніж, скажім, відкритися дівчині вперше, що любиш... Га, Луко? Так дивись, я йду!

2.

І я справді йду. Сходами, вниз. Знову одна течія несе мене до її дверей, друга відносить і гонить униз.

3.

Непочута розмова.

МАРИНА (перегравши) Буде!

АНДРЕ Маріон! Ще і ще!...

МАРИНА Невже і вам подобається?

АНДРЕ (ревниво) Невже і вам. А ще кому?

МАРИНА Угадайте.

АНДРЕ Ну, звичайно, кому ж. Йісму!

МАРИНА Угадали. Сьогодні навіть уночі розбудив: (у Андре очі рогом) заграй, дочко, патетичної, бо вже щось не спить.

АНДРЕ І я б вас розбудив, коли б було дозволено.

МАРИНА Йому все якісь запорізькі лицарі з цієї музики бредуться в голову, вічні степи, Україна, а скажіть, що вам?

АНДРЕ Мені?... Угадайте?

МАРИНА Росія?

АНДРЕ Честь оддаю, але ні.

МАРИНА Революція?

АНДРЕ Вітаю, але ні.

МАРИНА Ну не Україна ж?

АНДРЕ Українські зорі, дзвони й сходи. Я іду. Раптом зустріч. Я цілую чийсь тінь. Тінь краси! Шедевр! Мені хочеться узяти її на руки і нести, нести...

МАРИНА Ви сказали — вітаєте революцію? За що?

АНДРЕ Нам потрібніший тепер трикутний капелюх, ніж Мономахова шапка.

МАРИНА А вгадайте, що мені ввижається від музики?

АНДРЕ Таток?

МАРИНА Щось чудне і незрозуміле. Привид, сон, реальність, усе разом. Ніби темна й дика є країна, і така ж пригноблена, що забула навіть про своє учора і не зна, що буде з нею завтра. Сон. Два замки іржаві висять, печаті з орлами — білим, двуголовим. Замкнуто минуле, замкнуто прийдешнє. — В тій країні дівчина самотня. Мріє й жде. І знаєте кого?

АНДРЕ Кого?

МАРИНА Лицаря, що любить українські зорі.

АНДРЕ Так?

МАРИНА День-у-день, ніч-у-ніч, щоб замки ті позбивав і двері відчинив...

АНДРЕ Дівчині?

МАРИНА Дівчині й країні (зірвала кілька акордів з фортепіана, піднесла їх в долонях, ніби квіти) Мої любові це, сон, може мрія — дівчина стрічає лицаря. Отак (удає з себе сповнену любов'ю дівчину, зустріч) Любий мій, давно бажаний, милий!... І поведе, як гетьмана, у свою світлицю. Скаже: ой дзвоніть, софіївські дзвони, щоб люди не чули, як я милого цілую...

АНДРЕ Марін!... Скажіть! Це лише мрії, чи є до цього практичний шлях, реальна програма?...

МАРИНА Це лише мрія, музичний привид химерної дівчини. А втім, — замість трикутного капелюха може ж бути гетьманська булава? Тоді це програма. На Україні. Ви задалегідь формуєте загони вільного козацтва, я органі-

зую — це практичний шлях. Щось чудне і незрозуміле — правда?

АНДРЕ Хай дівчина жде лицаря!

МАРИНА Так?

АНДРЕ Лицар буде! Він уже на порозі!...

4.

Відчинивши тихо двері, Я:

Простіть!... Я, не питавшись, увійшов, — це привілей старців і закоханих...

Я бачу корнетову спину. Він навколінках, цілує їй кінчик сукні: „Лицар прийшов. Він просить посвяту, Маріон. Мила!“ — чую я і, непомітний, іду геть.

5.

Я повертаюсь до себе на горище. Мені неймовірно важко. Я не впізнаю речей. Все змінилося, померкло, посіріло. Навіть сонце на небі вже не сонце, а якийсь жовто-гарячий пластер на рані. Скрізь запалення і біль. Шепочу:

Ну що ж... Ще хлопчиком колись гнався ти за мріями на паличці верхи і з розгону, пам'ятаєш, босою ногою на розбите гостре скло — до кости, до серця?... Як упав ти з палички-коня на сміття якесь, пам'ятаєш? Ну от! І тепер з розгону з примрійного коня... Який смітник кругом! Невже ж увесь світ лише смітник, а мрії — випари із його!... Так, Луко, — всі дороги в світі це лише орбіти: якою б не пішов, все одно повернешся туди, звідки вийшов — в яму. Різниця лише та, що коли народжуєшся — випадаєш з ями; вмираєш, то попадаєш в яму. От і все. Чого ж іти? Куди іти? Кружляти по орбіті?...

Підходжу до віконця. Кинутися вниз, чи що?... Дивлюся.

III.

Уявіть собі, друзі, вулицю старого провінціального міста, сонячний ріг будинку, хмарку над золотобанним собором, далеку марселієзу. Сидить Чистій. Співає.

В суботу і в неділеньку
Сказать би раз-у-раз
По вулиці гуляли-сі
В штиблетах господа-с.

А як прийшла свободонька
Вже вулиця не та-с:
Нема, нема роботоньки
З суботи й до суботоньки,
да - дас.

2.

Підходить другий. Сідає:

Браво! Біс! Ви співаєте, як опера, що горить.

ПЕРШИЙ А ти квитка купив, що сів на цеє місце! Марш!

ДРУГИЙ Ви не подумайте, що тут вам справді опера,
а ви білетар.

ПЕРШИЙ Це моє місце.

ДРУГИЙ Тепер свобода слова, совісти і місця.

ПЕРШИЙ Пишуть: пролетарі всіх країн єднайтесь,
а ти що!...

ДРУГИЙ Я й прийшов єднатися, ну!

ПЕРШИЙ *(заспівав і затарабанив щітками)*

Ой чистою, чистою, чистою

Штиблети, як сонце...

ДРУГИЙ *(ще голосніш)*

А я й сонце вам почистю,

Не то що штиблети...

ПЕРШИЙ Дак ти, справді, конкуренцію прийшов робити? Марш, кажу!

ДРУГИЙ Ша! Он, де конкурент... *(показує на Оврама).*

3.

Лізе Оврам із скринькою і щітками.

ДРУГИЙ Дотепная є военна приказка: де два б'ються, третій не лізь. Правду я кажу, громадянине салдат?

ОВРАМ Я вже після бою — от і лізу.

ДРУГИЙ Ви лізете туди, де всієї роботи не більше, як самому собі почистити черевики.

ОВРАМ Гей, якби ж я мав таку роботу, то б сюди ніколи не приліз!...

4.

Я бачу, як людніє вулиця, голоснішає, близчає марселіза. За нею ніби пливе угорі хмарка від собору. На балкон виходить старий Пероцький. Нижче на ганку Марина й Андре.

МАРИНА Подивіться, який день! Отакий дівчина замовить у Бога день, як вийде зустрічати лицаря (спинивши рух Андре до себе) Цс-с-с!... дивіться таток он — вийшов агітувати. Даваймо, послухаємо! Начепив жовто-блакитну квітку — от комік!...

ПЕРШИЙ ЧИСТІЙ (назустріч Ступаєві)

Ой чистю, чистю, чистю,
Вакса, як свобода!...

ДРУГИЙ Сонце бачите, блищить як —
То моя робота!...

СТУПАЙ (виставивши ногу першому) Будь ласка!... Та ба! Стривайте! Ви хто?

ПЕРШИЙ Як хто? Чистій! (збирається натовп).

СТУПАЙ Та ні! Якої нації?

ПЕРШИЙ Расейської держави, звичайно-с!

ПЕРОЦЬКИЙ (з балкону) Браво!

СТУПАЙ (знявши ногу, до другого) Ви якої?

ДРУГИЙ А вам якої треба?

СТУПАЙ (до Оврама) А ви?... (впізнавши) А-а! Сусіда знизу! Оврам Котляр! Свій! Українець! Будь ласка!... (виставляє черевика).

МАРИНА (на ганку до Андре) Ну, не комік?

АНДРЕ Це приклад нам!... Хвалю!

ДРУГИЙ (до першого) Ви бачили такого мелахольного?

ПЕРШИЙ Чого він хоче?

ДРУГИЙ Він хоче, щоб йому вже нація черевики чистила.

СТУПАЙ Ми, Ступаї-Степаненки, хочемо, щоб нація наша чужих чобіт не чистила. Пора! Вільними стати пора! Мусимо сісти на коні й мчати по наших козацьких степах

разом з орлами й вітрами!... (йому аж почувся той тупіт в супроводі патетичного акорду з сонати).

МАРИНА Браво, татоку! Браво!

АНДРЕ Браво!

ОВРАМ Ви може й сядете, та нас куди посадите?

СТУПАЙ Кого це вас?

ОВРАМ Ну мене от... безногого пролетарія українського (показав на чистіїв) Їх ось?...

ЗІНЬКА (вийшла з натовпу п'янька) А мене?... Знов мабуть на підсідельню, за перинку, га?... (до натовпу) Кажали, як прийде свобода, то вона як мама: не журися, мовляв, дівко, — вискочиш із ями! Буде світ тоді, як цвіт, ще й милий, як сонечко. То оце я й кличу: дорогий мій, милий!...

ГОЛОС З НАТОВПУ Хто?

ЗІНЬКА Та хто обізветься!... (сміх) Хоч, кажуть, я така, що й за п'ятака, а проте не все ще спродала, залишила дещо про милого, що прийде ж, думалось, до мене хоч на день — на мій Великдень.

СМІХ І ГОЛОС Обізветься мільйон!

ЗІНЬКА Вас мільйон, а його нема. Свічку засвітила, платячко наділа голубе, дівочьке, а він щось не йде. То піду, подумала, до сусіди, він теж безталанний. Прийшла до сусіди, а він листи пише. То піду я на вулицю, крикну, погукаю: милий, дорогий! Дорогий мій, милий!...

ПЕРОЦЬКИЙ (з балкону) От вам, панове, свобода слова! І-взагалі свобода! Суть свободи! Символ! (іде з балкону).

ЛУКА Так! Це суть буржуазної свободи! Символ! Людина кричить... (до натовпу) Товариші!

АНДРЕ (перебиває) Громадяни!

СТУПАЙ (очувшись і собі) Брати українці!

Я бачу, як в натовпі вирує три течії. Кожне хоче стати поближче до свого оратора. Андре влаштовують овацію. Тому він починає перший:

Хто не бачив, хто не зна країни нашої учора? Країна наша...

СТУПАЙ Україна!

ЛУКА Трудящий люд, пролетаріят!...

АНДРЕ Вся Росія — це нерухоми́й був гнітючий монумент: трон, до його сходи — приступці рабства і на приступах ми, раби. Рабом був комір золотий, сенатор, камергер в палатах...

ЛУКА Брехня, товариші! Рабами ми жили й живем — робітники, салдати, і росіяни й інші!...

СТУПАЙ Злиденіших нема рабів у світі, як ми, братове українці!

АНДРЕ Рабом, звичайно, був мужик, і українці. Громадяни! Країну рабства і неволі...

СТУПАЙ Україну!...

АНДРЕ Край невідомости і прози...

ЛУКА Хрестів і шибениць...

АНДРЕ Не міг я бачить сам крізь сльози (*патетично*)

А нині?

Патетична павза і десь звичайний, діловий голос чистійв:

— Почистить треба, громадянине!

АНДРЕ А нині, бачим ми, далеко нам пахне вільная дорога. Горить зоря свободи. Сіяють горизонти. Так! Нам треба сісти на коней! І помчати на захід і на схід. Щоб несла країну нашу вже не трійка, а мільйон мідно-сталевих коней, щоб прахом розпадались перед нами всякі Дарданелі, і не тільки розступались всі народи і держави, а щоб впали нам у носі навіть вітри і вклонились горизонти!

Оплески. Вигуки „слава“ і гомін:

ПАННОЧКА (*захоплено, до матроса*) Матросику! Тепер ви проб'єте Дарданелі, так?

МАТРОС (*вибите око, рябий, голос, як зіпсований клапан гармонії*) Ваші, панночко, хоч і зараз, а турецькі которі — хай вони он (*на Андре*) пробивають.

ДАМА (*затрясла войовниче пером*) Ми на наших зборах, ми, слабкі жінки, відкинули пропозицію про припинення війни. Ми сказали: ми воюємо не з військом німецького народу, а з військом Вільгельмовим. Наперед! На фронт!

МАТРОС (*дає дорогу. Ручкою*) Будь ласка!

ЛУКА Замість золотої хай блискавкою б'є на нашій Україні булава робочої диктатури!

МАТРОС А буржуазію, котьолки і юнкерство у трюм землі! На дно свободи!

АНДРЕ Наш девіз — свобода, рівність і братерство!

ПАННОЧКА (*ій Оврам цим часом чистить черевик*) Свобода! Рівність! Братерство! (*від захоплення затупала ніжкою*).

ОВРАМ (*відкинувши раптом коробку*) Десять років робив я на заводі, три воював. За це, бачте, дали мені хрестика. Тепер дають свободу — свободу лізти з хрестиком до гробу. Свобода? Я без хліба. Рівність? Я нижчий од усіх, без ніг! Братерство? Я чистю ваші ноги! Дак нате вам ваш хрестик, верніть мені мої ноги! (*зриває й кидає геть георг-хреста*).

ЛУКА Наш девіз: вся влада радам! Світова революція!
Соціалізм!

*На даху будинку Жоржик з нацпрапором. Без кашкета.
Захоплений кричить:*

Росія! Імператор! Ур-а-а!...

*Стріляє вниз. Я бачу, як похитнувся Лука. Я кричу:
Луко! і щосили біжу вниз. Вибігши, я бачу, як натовп по-
дався у розтіч. Вулиця порожніє. Посередині ранений в руку
Лука, Зінька (перев'язує рану), Оврам. Далі матрос.*

IV.

Уявіть собі, друзі, ту ж таки вулицю й місто, запізнене в жовтень. Вдалині гарматній стугон. Вітер. Ніч. Я на тайній варті біля тайного червоного повстанського пункту, що притаївся в Оврама в підвалі.

2.

У підвалі запнуте віконце. Світить каганець. Капає вода. Гамар пише. Він у шапці. Біля його повстанець теж у шапці, напружено жде. У кутку на полицю Оврам, біля його тінню Настя.

ГАМАР Ревштабові... (подумавши, рве написане) Ні, ти краще так перекажи. Дисльокація: партизани на станції, настрій ніби більшовицький, наш. Білі по цей бік залягли. Під боком у мене їхній резерв — кулемети, піхоти сот зє три. Злі. Вішають. Молебень справляють. Нас буде так: по три, по п'ять в квартирах. Чоловік із сімдесять. Наші всі напоготові. Зброї мало! На рушницю три патрони, зате настрій вартий стам. Ентузіязм! Проте думаю, що, не зговорившись з партизанами, починать повстання небезпечно. На зговори я послав Луку. Жду на його. Коли ж не вернеться, умовились, до сходу місяця, сами почнем. І все. Точка.

НАСТЯ Здається хтось іде...

ОВРАМ (по павзі) Вітер!

ГАМАР (думаючи про своє) Що?

ОВРАМ Вітер!

ГАМАР (зиркнув на годинника).

НАСТЯ Сімсот п'ята впала, як пішов. Шоста, сьома. Восьма...

ОВРАМ Цс-с... (посланець іде).

3.

Тимчасом нагорі —

МАРИНА (пише) Штаб. Пероцькому. Андре!... (рве написане) Ні, ти краще (батькові) так перекажи!

СТУПАЙ Може б телефоном?...

МАРИНА Комік! Таких речей у телефон не кажуть. Перекажи, що комітет...

СТУПАЙ Який це комітет, Маринко?

МАРИНА Він знає... Зараз допомоги не може дати. Але він дається, і зробить це негайно, до сільських своїх відділів. Перекажи: ще день — і допомога буде. Ну ще що?.. Що підвали неспокійні, він знає. Але перекажи: можливе повстання більшовиків — треба берегтись удару з тилу. Перекажи, татоку! А головне: біжи, мій любий, і дізнайся про все: як на фронті, що у штабі, який настрій?... Ну, і все. (цілує батька).

СТУПАЙ Знов біжи! Я вже не знаю, чи я українець за порозької крові, чи я просто кінь. І нічого не знаю. Якийсь комітет. Кіш має бути, рада. — У них комітет... Та хіба так воювали колись запорожці!... (біжить).

4.

Я подаю сигнал своїм — „небезпека“. Ховаюсь за примурок. Вулицею проходить ворожа патруля. Двоє курять в рукава — червоніють вусики, миготить кокарда. Один спотикається:

Ч-чорт!... (впівголоса) Закопали, а ноги від колін стирчать.

ДРУГИЙ Вам жаль, чи що? Більшовицькі ж!

ПЕРШИЙ Не жаль! Заважатимуть тікати.

ТРЕТІЙ (Видно п'яний, спинившись перед закопаним) Безподобно! Оригінально! Мій антипод! Він головою туди, я — сюди. Коли у нас день, у його ніч і навпаки. Хай живе географія і нумо мочиться на його!...

5.

Іноді мені вчувається, що десь грають. Ах, це певно з напруження галюцинує моє вухо. А коли не ухо, то це вітер в дротах. Інакше і бути не може. Бо ж хто інший наважиться грати в таку ніч. Тільки вітер. Та це може п'яна Зінька на гітарі — цілий день гуляла з офіцерами. А що як не вітер, не Зінька, а хтось інший. Наприклад, — вона. Он її покут, наприклад. Вікно завішене килимом. Горить, мабуть, свічечка. Глухо, як у каюті. Глуха десь канонада. Вона неспокійна. Дослухається. Тихо ходить. Ще тихше пробує

грати (фрагменти з патетичного *rondo*). Так. Вона грає. Хай уже пливе її човен, музики повен серед цієї тривожної, вітром збуреної, вітром розораної, чорної ночі!

6.

Мені чудно: я на варті, а навколо музика. Десь блимнуло жовтявою смужечкою світло (Марина відслоняє крайок килима в вікні), майнуло ясноглубим. Його загасило вітром і музикою з патетичної (відходить і грає *grave*). За акордами басів неспокійний тупіт, цокання копит. Хтось креше огонь. Темним степом кінь біжить. Ах, то ж я мчу конем в країну вічного кохання! За чорним обрієм край голубого вікна жде вона. Он-он виглядає (Марина знов відслоняє вікно. Дивиться. Йде сходами вниз). Назустріч виходить. Простяга до мене руки — ліву брову трошки ломить, очі усміхаються (Марина дивиться на мене сонного). Нас оповиває музика з *rondo*. Мелодія, як срібний серпентин. Разом з цим я чую вітер, бачу ніч. — Сонце не любить так землі своєї, як люблю я вас, хочу сказати я Марині і — не можу. Вона ніби відходить, відпливає. Серпентин рветься і згаслий летить за вітром. Вона ніби на човні. Бачу, — щогла, грає парус, струнами напнулись шкот і брас — замість *rondo* знов чую *grave*. Марина стає під парус.

— Це Арго? — питаю я.

— Це старий козацький човен, запорізький, — каже вона.

— На козацьких човнах вітрила не було, — згадую я.

— А хіба це вітрило?

Я вдивляюсь і бачу прапор — він жовтоблакитний. Ми відпливаємо. Назустріч нам Лука. Він, зігнувшись, несе на плечах червоного прапора. Прапор чомусь круглий, як місяць. Я згадую, що я кинув варту, що я для нього зрадник. Мене охоплює сором, неспокій, тривога.

— Луко! — кричу я.

Цс-с-с, — свариться Лука.

7.

І справді — це, пригнувшись, перебігає з того боку вулиці Лука. Над обрієм місяць. Він густочервоний і від вітру неспокійний. Він справді схожий на прапор.

Я (рух до Луки) Ну?

ЛУКА (задихано) Місяць!... скоріше!... Гамар?

Я: Тут!

На східцях назустріч Гамар.

ЛУКА (запалено) Проскочив, за кладовищем, де ярок (до мене) Пам'ятаєш — гуляли весною, де ти вірші вчив мене писати, ху-х!... Кадети не помітили, а повстанці трохи не вбили — думали: шпигун. Нарешті їхній отаман, ху-х!... Пові-рив, розпитався, скільки у нас сили й хто. Кажу — робітники, бракує зброї, про все, про все сказав, ху-х!... Переказали так: як тільки зійде місяць, щоб ми ударили, тоді й вони підуть в атаку, а ми щоб вдарили у тил, обов'язково, ху-х!.. Це не від страху, бо біг я що є сили, бо місяць уже сходить (до мене) ще й вітер, ой же вітер, ху-х!...

ГАМАР (піднесено) Наш місяць! І вітер наш! Пождіть же трошки — буде наш весь світ.

8.

Вертається Ступай. Біля закопаного він спиняється, — хитає головою і біжить до себе.

МАРИНА (назустріч батькові. Неспокійно) Переказав? СТУПАЙ Так.

МАРИНА Ну як там? Що?

• СТУПАЙ Місяць сходить.

МАРИНА Боже! Він мені про місяць...

СТУПАЙ А вітер, Маринко, вітер! Чуєш?..

МАРИНА (іронічно) Південний, чи який?

СТУПАЙ Північний!

МАРИНА Жаль! Нам тепер потрібен західний. Зорі сві-тять?

СТУПАЙ (відчувши іронію) Прямо з фронту вітер! Од партизан! (мало не з захопленням) Кажуть, що між них чи-мало українців (помітивши у Марини щирю до його скруху). Сливе усі там українці кажуть!..

МАРИНА А сами вони знають, що вони українці?

СТУПАЙ Гм... (по павзі) Коли ж між цими зовсім мало українців. У штабі жодного українського слова. Та й народ проти. Та й з п'яти повішених, довідався — чотири українці. Закопаний теж — по матері українець. Між іншим, вже од-ного чобота знято. А про Україну ні слова. Невже хай краще червоний замає! Га, Маринко?

МАРИНА Хоч ярмо й червоним остане, а ярмом не пе-рестане! (Ступай зітхнув) Ти крім місяця ще кого бачив?..

• СТУПАЙ Бачив.

МАРИНА А крім вітру щонебудь ще чув?

СТУПАЙ Чув.

МАРИНА Ну?

СТУПАЙ *(по павзі)* Похоже на те, що не встоять. Беруться вже тікати.

МАРИНА Так? *(схвильована. Телефонує)* Штаб? Просіть, будь ласка, корнета Пероцького!... *(раптом гасне електрика)*.

9.

ПЕРОЦЬКИЙ *(біля телефону. Анет держить свічку)* Штаб?... Корнета Пероцького!... Андрійку — ти? Чого погасла електрика? Крім цього Жоржик утік з дому. Певно на фронт. Попросив Анет начепити дукатика, що з Божою Матір'ю, розумієш? І карабіна взяв. Бога ради, знайди та нажени додому! Бога ради!... Як на фронті. Я не хвилююсь, але мені приснився сон: немов Росія — голе поле, сніг, посередині піч і Христос у повстанках. Приходить Ступай і сідає на піч. Ти розумієш, до чого нахабство дійшло! *(хвилюється)* Безобразіє! Ти чуєш, Андрійку? Андрію! Андре! *(гарматний вистріл, Анет упускає свічку. Пероцький в темряві)* Штаб! Штаб!... Телефон відірваний *(Анет відслонює вікно. Б'є червоним місяць. Червоний відсвіт у свічаді. Пероцький голосно)* Заслоніте вікно!

10.

НАСТЯ *(ще до вистрілу)* Десята. Одинадцята. Дванадцята *(вистріл)*.

ОВРАМ *(голосно)* Остання!... Одчиняй двері!

НАСТЯ Кому?

ОВРАМ *(збуджено)* Кому? Соціальної революції!

11.

СТУПАЙ *(хоче одслонити вікно)* Вийду навстріч їм!

МАРИНА Тебе заб'ють!

СТУПАЙ Я маю зброю.

МАРИНА Яку?

СТУПАЙ Українське слово.

МАРИНА Кожне слово переконує тоді, коли за ним дзвонить зброя!

СТУПАЙ Вийду навстріч і скажу, нагадаю святі й соціальної слова: обніміте, брати мої, найменшого брата!..

МАРИНА Кому? Більшовикам? Бандитам? Бидлові, що реве від крові і трощить наші найкращі ідеї? (заслоняє вікно).

12.

Вулицею тікають білі, купками й поодинці. Хтось знову спотикається об ноги закопаного. Лається. І все ж таки вулиця лякає порожнечою. Ані огника у вікнах, ні голосу. Десь далеко стрілянина. Місяць. Вітер.

13.

Від тіні до тіні, огинаючись, перебігає троє партизанів: один матрос, другий в кошлатій шапці з червоним бантом, третій у козушку. Побачивши ноги закопаного, підходять і роздивляються.

МАТРОС (сліпий на одне око, голос, як з попсованого клапана гармонії) По ногах видать, що жертвою впав він в борбе роковой (по павзі) Ну раз вбив уже — закопай, хочеш одкровено — не закопуй. Але ж чоловік не недокурок, щоб його втикати отак в землю! Не можу дивитись на таку цивілізацію! Мирова досада шкребе! (дивиться на будинок) А як так, то пропоную зробити з цього дому труну! Хто за — іди за мною! (ідуть, тримаючи рушниці наготові).

14.

Підходять до Ступаєвих дверей. Одноокий пробує — незаперті. Одчиняє навстіж:

— Збирайся на смерть!

МАРИНА (спокійно) А тато зібрався зустрічати вас.

ОДНООКИЙ (обдивляється) Хто такий... тато?

СТУПАЙ Українець.

ОДНООКИЙ Це по формі. А з душі хто?

СТУПАЙ Українець...

МАРИНА (спокійно) Душею учитель.

ОДНООКИЙ (похмурий виходить. До кошлатої шапки) Учитель. Інтелігенція. Двері були незаперті. Крижни по цепі, щоб не займали!

ШАПКА (на весь голос, щоб почули на сходах і на вулиці) Перекажи там по цепі — інтелігенції покеда не займай!

Ідуть по сходах вище. Одноокий читає на дверях Пероцьких мідяну табличку. Читає тихо, по складах. Раптом до Шапки й Кожушка:

Стій! Замри!... (пошепки) Генерал-майор Пероцький. Генеральний враг, братиски, га! (припадає ухом до дверей) По диханню чути — двоє. (тихо стукотить).

АНЕТ (одними губами) Не ходить, Мате!...

ПЕРОЦЬКИЙ (тихо) А може це Жоржик? Може Андре?... (чуйно прислухається. Затуляє годинничка на руці в Анет) Хто?

ОДНООКИЙ Судьба!

ШАПКА (не витримав, на весь голос) Судьба-кокетка! Одчиняй!

ОДНООКИЙ (цитькає на його).

АНЕТ Зараз! Ось ключа знайду... (губами до Пероцького) Тікаймо!

ПЕРОЦЬКИЙ Куди?

АНЕТ В Росію!

ПЕРОЦЬКИЙ В Росію із Росії... Значить Росії нема (іде за Анет у затильні двері. Трошки згодом більшовики вибивають двері).

ОДНООКИЙ Невже ж, братиски, від Судьби утік? (обшукує квартиру).

Квартира Ступаїв.

СТУПАЙ Ні, я мабуть буду за соціалізм.

МАРИНА (не розуміючи) Себто?

СТУПАЙ Принаймні по-українському звернувся: збирайся на смерть, а не готовся к смерті. Матрос! А генерал Пероцький скоріш сам собі смерть заподіє, ніж промовить слово українське. Ні, найкращий спільник той, хто мову нашу розуміє і по-українському говорить.

МАРИНА Найкращий спільник той, у кого зброя по-українському говорить!

СТУПАЙ Одним словом я за соціалізм!

МАРИНА Милий ти мій комік!

СТУПАЙ За соціалізм, за вітри, нехай і північні, аби тільки вони видули, аби тільки вивіяли з наших козацьких степів...

МАРИНА Ну, кого, наприклад.
 СТУПАЙ Пероцьких, наприклад! Сам буду дуги, вітрові помагати, отак, отак (дує ротом).

17.

Пероцький на порозі:

Вибачте, але мене шукають повстанці. Я тікаю. Можна?
 СТУПАЙ (сердито) Тікайте! Давно пора!
 ПЕРОЦЬКИЙ До вас.
 СТУПАЙ До мене?
 Десь вдарились двері. Брязнуло рушницею. Голос Одноокого:

— Невже ж утік? Генеральний наш ворог? Шукай! На небо лізь, під землю — шукай!

ГОЛОС ШАПЧИН Постав на всіх дверях до самого моря сторожу!

ПЕРОЦЬКИЙ Від смерти, від судьби можна?

СТУПАЙ (повагавшись) Будь ласка.

МАРИНА (до Пероцького) Де Андре?

ПЕРОЦЬКИЙ Не знаю! Все пропало!

Марина збирається йти. Напинається простенько хусткою. Дивиться в люстро.

18.

Біля входу в будинок Пероцького становиться сторожа. Розкладають огнище. Двоє підводять Андре. Він без шапки.

КОНВОЙ Тут товариш Судьба?

СТОРОЖА Тут. А що?

КОНВОЙ Та ж пардона привели.

СТОРОЖА Прибийте до стінки!

КОНВОЙ Каже, що утік від білих і має секрет.

СТОРОЖА (оглянувши Андре) Гляди, громадянчику, бо Судьби не обманеш! (Андрé ведуть)

19.

Грюкають у двері до Ступаїв. Виходить Марина.

КОНВОЙ Тут десь Судьба? Командуючий!

МАРИНА Він там нагорі. У генераловій квартирі. Та ось я вас поведу! (і веде) Командуючий шукає генерала. Генерал утік. А ви не знаєте, часом, товариші, товариша Юги?

КОНВОЙ Ні! Такого щось не чули.

МАРИНА Як же! Він теж за більшовиків! Жаль! Ну та я його розшукаю і пришлю (*зиркнула на Андре*) до вас.

20.

Я підходжу до сторожі.

— Може ви скажете, де командир переднього партизанського загону...

СТОРОЖА (*мовчки й підозріло оглядає мене*).

Я: Де можна знайти Судьбу?

СТОРОЖА Дуже любопитний. Ти хто такий?

Я: Я посланець від ревштабу, від Гамаря (*показую паке- тика. Мені показують нагору*).

21.

Поминаю варту. Іду сходами. Раптом чую:

— Вибачте!

Оглядаюсь — вона. Близько. Навіть відступаюсь — так близько. Чую, як в крові вибухає музика (з патетичної), колихають заграви-акорди. Стихло голубіють очі.

ВОНА Де б з квітами назустріч, а я, бачте, з просьбою. Можна?

Я (*вслухаюсь в її голос. Мовчу*)

ВОНА Покласти на вашу тріумфальну путь? Мою просьбу?

Я (*вже по дурному мовчу*)

ВОНА Вона вас не запинить. Обминете, — то підете, потопчете, — теж підете...

Я: А як я підніму її?

ВОНА Віднесіть до поета, що писав мені листа. Він ще живий?

Я: Живий.

ВОНА Скажіть, і мчить конем степами? Дороги у вітрів питає? Про дівчину не забув?

Я: Не забув і не забуде. Але він мчав на паличці. Жив мріями. Жив у минулому. Тепер він хоче жити днем прийдешнім. Пересідає на коня.

ВОНА На якого?

Я: На якого?.. На огняногривого! У революції їх багато.

ВОНА Перекажіть, що на його ждала й рже біля української криниці самотна українська дівчина. Він зверне до неї хоч на годину з дороги? Приїде?

Я: Так!

ВОНА Перекажіть, що дівчина самітна жде, але не сама. З нею виглядає стара рідна ненька. Виглядає синів своїх із салдатів на вороних, на козацьких конях...

Я: Ці коні вже в музеї.

ВОНА (спалахнула). Ці наші коні у когось на припоні! Прикуті! За чужим замком! Іржуть! Дороги просять!.. Невже не чуєте? Невже, скажіть, вам чужа найрідніша і свята ідея національного визволення?

Я: Я за, але...

ВОНА Без але! Невже для вас зотліла свячена короґва Богдана, Дорошенка, Мазепи, Калниша і Гонти?

Я (павза).

22.

Повз нас проходять двоє. Один хвалиться:

Я за інтернаціонал, Микешо! І щоб ти знав, за всі мови! Бо всі мови хочу знати і вже трошки знаю.

МИКЕША Ану?

ПЕРШИЙ Що ну? Грандотель це тобі що? Орієнбанк, скажи? Аргарний? А націоналізація?.. Прескурант, це тобі що? Гарнітур? Бомонд? А реквизиція? Пролетарят, це й ти знаєш — клас, ну а нація?

МИКЕША Це й буде нація.

ПЕРШИЙ Ну нація це, правда, нація. А панація тоді що? Прогрес? Чи, скажім, антракт?

МИКЕША А це ж що?

ПЕРШИЙ Що?.. Крути революцію без антракту, от що!

23.

ВОНА Скажіть, ви теж за цей інтернаціонал?

Я: Так. Я за цю ідею. Ви?..

ВОНА Я?.. Не проти. Але я знаю, що того лише ідеї переможуть, хто з ними вийде на ешафот і смерті в вічі скаже. А ваші ці?

Я (тихо) Вийдуть!

ВОНА Покидьки і потолоч оця? Удар, поразка — і вони підуть у розтіч, ідею кинуть на дорогу разом з брудним своїм салдатським картузом і сами ж розтопчуть!.. От інша річ вбивати безоружних, робити ешафот у кожному домі, — на це у них нема антракту.

Я: Проте живих у землю не закопують, — віджитих і мертвих.

ВОНА Однак, простіть, я не про це збиралась вам сказати. Ах, не про це! Ні, ні!... Не про політику, про зовсім інше. Про щось більше, людське, тепле і просте. Ми всі на світ із вікон дитських виглядали і мріяли, що він буде нам такий ясний і теплий, як Господній день, такий простий і зрозумілий, як наш дитинячий буквар. Над трупком замерзлої пташинки плакали, а тепер? Через людські трупи переступаючи, хто холодніші, трупи, чи ми — не знаємо, не відчуваємо. Любов! Де ти, любове, поділась у світі? Чи гостя ти великодня, чи просто мрія?... (по павзі) Скажіть, поет ще й досі вірить в Петрарку і вічну любов?...

Я: Так. Як у свою мрію. А ви?

ВОНА Я?... Я за дівчину скажу. Вона в поета вірила і вірить і, перекажіть, що береже йому свою любов.

Я (звичайно, музика, акорди до неbes, і голубі зірничі) Боже! Це така просьба! Це ж радість! За все життя!...

ВОНА Ах, це не просьба! Вона не радісна! Вона така важка — для мене і для вас!...

Я: Все одно! Я підніму її і понесу, як радість!..

ВОНА Нам треба визволити Пероцького Андре!

Я. (темно. Тихо. Одхитуюсь. Мовчу)

ВОНА Я знаю. Важко. Але зрозумійте, що на вашу догогу упаде цей труп. І на мою до вас. Ні я, ні ви цього, звичайно, не хотіли, щоб він прийшов і став між нами. Але так вийшло. Тут правила програма. Тепер Судьба. І я не можу, я не можу, щоб він ще ліг між нами трупом. Він мусить відійти від нас, живий. Невже ви зможете?

Я: Що?

ВОНА Переступати через труп до мене?

Я (хрипко) Я спробую...

ВОНА Що?...

Я: Урятувати цього трупа.

24.

Я йду до Пероцьких. Двері стоять навстіж. Свіжо течуть з коридору й вулиці струмені вітру, рвуть і крутять племінем трьох свічечок (одна на підвіконні). Бачу спину, шапки, червоні стрічки, рушничі й дим. Судять Андре. Він без кашкета. Обличчя спокійно-бліде і разом кричить німим смертним криком.

ОДНООКИЙ Як звати?

АНДРЕ Андрій.

ОДНООКИЙ На прізвище?

АНДРЕ Енен.

ОДНООКИЙ Офіцерський ранг?

АНДРЕ Прапорщик запасу.

ОДНООКИЙ Питай далі, хлопці, бо чую, що бреше. Не можу!

ШАПКА Чого пішов у кадети?

АНДРЕ Мобілізували.

ШАПКА І я не можу!

КОЖУШОК Шинеля своя, чи дали?

АНДРЕ *(зважуючи відповідь)* Дали.

КОЖУШОК А чоботи?

АНДРЕ І чоботи.

КОЖУШОК Хіба такі дають казьонні?... Не можу й я — так бреше!

МИКЕШИН ДРУГ Пардон! Де ж подів погони?

АНДРЕ Без погон ходив.

МИКИШИН ДРУГ По-дурному така конспирація. Це якби ти був у погонах, то може й повірили б, що ти прапорщик. А без них яка тобі віра? А може ти й капітан у душі, або вищий який ранг контрреволюційний? А що, хлопці, маєм з ним робити, то кажи на совість!...

ОДНООКИЙ Я скажу! *(до Андре)* Так кажеш — Андрій? Прапорщик запасу? Силою мобілізували? Кажеш, що утік? Так? А чого ти не прийшов, як писалися прикази від мамочки нашої революції, а до ньеньки так побіг? Хто хоче ще сказати, то кажи?

ШАПКА Я скажу!

ОДНООКИЙ Кажи!

ШАПКА Пропоную поставити його під найвищу мірку.

МИКЕША *(до Андре)* Покаж руки! *(подивившись)* Без музолика. Присоединяюсь.

КОЖУШОК *(обмацавши сукно на кишені)* Присоединяюсь.

ПЕРШИЙ А я за те, щоб демобілізувати! *(виждавши ефекта)* Шинель зняти, чоботи скинути, йому ж припечатати червону печать — без антр у! *(наводить рушницю. Повстанці розступаються).*

ОДНООКИЙ Ще не руш! Ще Судьба іграє з етим человеком, себто — голосую: хто за смерть йому? *(рахає).* Хто за жизнь?... Ні одного!

АНДРЕ Постривайте! Товариші! Я пішов до них, щоб робити шкоду.

УВЕСЬ СУД Го-го-го! Ну, просто Макс Ліндер!

АНДРЕ Мене послано до них.

СУДЬБА Від кого?

АНДРЕ *(вагається)*

ШАПКА Від Бога?

АНДРЕ Від однієї тайної групи революціонерів.

СУДЬБА Від якої? Хто може посвідчити?

АНДРЕ *(знов завагався)*

Я *(виступаючи наперед)* Я можу посвідчити... Я свідчу, що ми його мобілізували і післали в штаб до кадетів у постаті офіцера на секретні вивідки. Він мав нас повідомляти, які у них пляни, скільки зброї тощо...

СУДЬБА Від кого від вас було послано?

Я: Від місцевого таємного рещтабу.

СУДЬБА А ти хто?

Я *(подаю йому пакетика)*

СУДЬБА *(читає)* Товаришу Судьба... Посилаю до вас для зв'язку товариша Югу. Більшовицькі загони, вибивши ворога з позиції, гонять його і тепер вийшли на лінію... Гамар *(до своїх)* Пустіть!

25.

Я й Андре виходимо в коридор. Біля Марининих дверей я обертаюсь до його:

Будь ласка, зайдіть сюди!

26.

Андре входить. Його зустрічає Марина:

— Звільнили?

АНДРЕ Цей порятунок — чудо!... Ні! Цураюсь минулого, рубаю шаблюю колишне і починаю нове життя. Нове життя!

МАРИНА Цс-с-с... *(іронічно)* Не так голосно починайте *(німа зустріч Андре з батьком)*.

27.

Я йду сходами вниз. Мені стає холодно. Біля огнища спиняюсь. Сторожа гріється. Простягаю руки й я.

ОДИН Вірите, аж дивно! Така революція і бій, а блохи без уніманія.

ДРУГИЙ Ніч — от і гризуть.

ТРЕТІЙ Півні співають.

ПЕРШИЙ *(недовіжливо)* Це у городі?...

ТРЕТІЙ Чуєте?

Я дослухаюсь. Справді, десь за муром чути досвітнє легато захриплого півня. Зловісне легато, потрійне. Мені згадується євангельський переказ про апостола Петра, коли він зрадив і тричі відмовився від Христа. Я здригаюсь і йду геть.

28.

Біжить без шапки Жоржик. З розгону, наскочив на сторожу.

СТОРОЖА Стій!

ЖОРЖИК (завмирає. Він — як статуя жаху)

СТОРОЖА Ти куди?

ЖОРЖИК Ттуди.

СТОРОЖА Ти хто?

ЖОРЖИК Я?... Жоржик я!

СТОРОЖА Ти тут живеш?

ЖОРЖИК Ні! Йй-Богу ні!.. Тут моя сестра живе!

СТОРОЖА А сестра хто?

ЖОРЖИК Вона?.. Зінька! Живе так на горищі.

СТОРОЖА Хто вона?

ЖОРЖИК Вона проститутка!

Він іде по сходах. Один із сторожі слідкує за ним до самих Зіньчиних дверей.

29

ЖОРЖИК (стукотить) Зіньо!

ЗІНЬКА Хто? (відчиняє двері).

ЖОРЖИК Це я! Жоржик! (входить)

ЗІНЬКА Знов папа прислав? Геть!

ЖОРЖИК Ні, я сам! На хвилиночку! Я тільки на хвилиночку! Ху-х! От був напоровся, Зінько! На цілий полк сторожі! Насилу відбрехавсь. Але я їх не злякався, йй-богу! Не віриш? Я сьогодні убив одного. І ти знаєш, Зінько, як це вийшло? Зовсім не так, як я думав. Проте я не злякався, йй-богу! Він вибіг із-за рогу і просто на мене. У мене вистрелив карабін. Я дивлюся — місяць підскочив, а він упав. У вас нема чоколяди? Хоч трошки. Між іншим, з цукерні Реґоде вивіски зірвало. Вітром. А потім вітер стих, — це як з карабіна вистрелило. Чого ви на мене так дивитесь?

ЗІНЬКА Чого ти прибіг? Ховатися?

ЖОРЖИК Я? Ні! Пхе! Стану я ховатися! Ти тільки, Зінько, не кажи, що я тут. Між іншим я сказав, що ти моя сестра.

ЗІНЬКА У вас таких сестер не буває.

ЖОРЖИК Так це ж я не всерйоз сказав, а так. Хоча знаєте, у мене ж сестри ще ніколи не було. Ху, от знову місяць вискочив, як там! Між іншим, крові я не бачив. Якось чудно все це вийшло й неприємно. Якби це була жива мамочка. Я помолюся Богові. Можна?

ЗІНЬКА Помолись.

ЖОРЖИК Боже, і ти, мамочко! Зробіть тепер так, щоб Зінька на мене не виказала. *(рвучко повертається)* Ти не викажеш? *(стукіт в двері)* Любая, не треба! Я прошу! Благаю! *(сідає навколіна перед Зінькою)* Я вже не буду воювати! Йй-богу! Страшно і дуже погано.

ЗІНЬКА А з даху будеш стріляти?

ЖОРЖИК Ну, то зовсім інша річ. *(Зінька йде відчиняти. Жоржик учепивсь за сукню)* Ви тепер мені, як мамочка! Не треба!

ЗІНЬКА *(вражена словом „мамочка“)* Ану ще скажи це слово!

ЖОРЖИК Мамочка!

ЗІНЬКА Мамочка. Дитя ти моє. Не плач. Хочеш, я циці дам... Ні!... Не вийде вже з мене мамочка *(злісно)* Цить! *(відчиняє двері)*.

30.

СУДЬБА *(мовчки оглянув всю кімнату, навіть у віконце подивився)* Зараз видю, де я.

ЗІНЬКА А де?

СУДЬБА Кажуть, вієшся з буржуазним клясом?

ЗІНЬКА А що мені твій пролетарський дасть? Приходите, як і той.

СУДЬБА Не в тім тут річ.

ЗІНЬКА То чого й прийшов?

СУДЬБА Бачила ноги? Видала? Нашого брата уткнули у землю, як недокурок якийсь! І от на — упіймав генерала, а він утік. Генеральний ворог утік! *(сідає і досадує)*.

ЗІНЬКА *(дає Жоржикові плитку чоколяди)* Ти просив чоколяди?

СУДЬБА Головне ж — від Судьби утік.

ЗІНЬКА На, бери сина!

ОДНООКИЙ *(оглянув Жоржа)* Юнон ще! Де твій батько?

ЖОРЖИК Не знаю.

ОДНООКИЙ А батько зна, де ти?

ЖОРЖИК Не знаю.

ОДНООКИЙ Теж скажу вам — востітаніє ще й поведініє! А мені клопіт: придумуй тепер дисциплінарне покарання... (замислюється).

31.

Окремо кожний, Ступай і Пероцький ходить по кімнатці. З дверей другої упала тїнь. Маринина — сидить. Тїнь Андре неспокійно ходить. Ходять сливе навшпиньках. Ступай і старий Пероцький поволі зближаються. Шепіт:

— От що наробила ваша австрійська ідея якоїсь автономної України!

— Це наслідок вашої єдиної!..

— Самостійної!..

— Неподільної!..

Зійшлись. От-от зчепляться. Але десь брязкіт зброї (то Судьба веде Жоржика) і вони з пальцями на губах: цс-с-с! — розходяться. Знов сходяться і знов розходяться. Тоді Пероцький безсило відходить до вікна, відслонює трохи килим і раптом, немов поранений холодним виблиском місячних шабель, глухо кричить:

— Жоржика кудись повів той... Судьба!.. Боже мій! Андре!.. Ну?.. Тоді я побіжу!.. (біжить по сходах вниз, машинально командує) На месте!.. Стой!..

Андре підходить до вікна і раптом затуляє долонею очі. Відходить. Підходить Марина. Дивиться. До Андре:

— Рубайте шаблею колишне. Цим разом вас рубають, як колишне. Вас і нас. Помилка була, що ви на Україні робили „русское двіженіє“; її треба виправити!

АНДРЕ Що там?.. За вікном?

МАРИНА Більшовицька революція. Треба виправити! Негайно їдьте на околичні хуторі! Там люди є і зброя. Я зараз напишу листа...

АНДРЕ Що з ними?

МАРИНА З ними? (глянувши у вікно, стає як вкопана. Стоїть як статуя, що в страшному напруженні жде смертельного удару. Заклякнув Андре. Ждуть на сальву. Нарешті Марина здригнулась) Рушницю до ноги! Повів даї... (пише) Маршрут: Черноярські хуторі — братам Закрутенкам, Бугаївка — Дмитрові Копиці. З доручення комітету Золотої булави посилаю корнета Пероцького...

АНДРЕ Киньмо краще цю булаву, Марін! Киньмо все і справді на хуторі десь удвох, у зелений затишок...

МАРИНА *(лише)* Корнета Пероцького. Допоможіть негайно зібрати повстанські загони, оружно і кінно...

АНДРЕ Чи не є все це моя любовна помилка?

МАРИНА *(дописує)* Член комітету Чайка *(до Андре)*
Гасло: люльку запалено. Все. Ідіть!

V.

І ще уявіть, мої друзі: повна вулиця цвіту акацій. Не проглянеш. На ганку в Перецьких прапор ревкому паруском червоним повис. Сонце. Штиль. Чути пісню:

На берегу сідіт дівіца,
Она шолжками шйот платок

Це співають Настя і Зінька. Вони гаптують позолотою прапора, вишивають літери. До них забігає Лука:

Ну, як наш прапор?

НАСТЯ Подивися! (розгортає).

ЛУКА Та він вже готовий?

НАСТЯ Ще трошки. За годину скінчимо.

ЛУКА (любується. Читає). Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Серп та молот, як виліті. Уесерер — Українська Соціалістична Радянська республіка! (захоплено) Жаль, нема Ілька тепер, щоб теж подивився, як під „пролетарями всіх країн єднайтеся“ виходить Уесерер! Ато він теж був плутався між якоюсь любов'ю та мрією (до Зіньки) Так кажете, що прапор за годину буде?.. Я забіжу і тоді вже що?.. За годину я буду (біжить).

ЗІНЬКА Заждіть на хвилиночку!.. Ви сказали, що в Ілька любов, як мрія. Яка це мрія?

ЛУКА Тільки й того, що грає на піянінах, а він зробив з неї мрію.

ЗІНЬКА Так це та, що грає? Ви її бачили зблизу коли?

ЛУКА Ні! Я ще забіжу! (біжить).

ЗІНЬКА Треба буде подивиться.

2.

Марина припала до вікна. Ступай нишком од неї ворожить на евангелії.

МАРИНА (схвильовано). На хвилинку, таток! Сюди! До вікна!.. По той бік пройшов мужчина, здається з люлькою. Ти постій і подивись, чи не повернеться він? А я побіжу до вікна в столову. Там краще видно... (вибігла).

СТУПАЙ (постоявши трохи біля вікна, відійшов) Вигадала гратись у Нат-Пінкертон... Ну, а я поворожу ще раз, тепер вже востаннє. На євангелію. Ні! Коли вже востаннє, то на Кобзарі. Що буде та й буде. Востаннє, Іване! (діставши Кобзаря, виймає всі стрічки-закладки, блакитні все та жовті. Кладає книжку на стіл. Тоді, врочистий і суворий, кладе на книжку три пальці, питає) Буде чи не буде? Україна?

МАРИНА (вигулькнула з дверей) Ти дивишся, татоку?

СТУПАЙ! Дивлюся! (по павзі, сам собі) Перший стовбик, тридцять третій рядок (розгортає книжку, одшукує місце) Не вернуться запорожці, не встануть гетьмани, не покрийють Україну червоні жупани... (гірко хитаючи головою) Цоки-цоки, цок-цок. Невже ж помилився? Невже й справді трюхи-трюхи — тікають старенькі з козацького степу, за обрій на безвік заходять? Похилили списи, як хрести? Ні! Ще раз і тепер востаннє! Другий стовбик, сьомий рядок...

МАРИНА Дивися, татоку! Здається, він?..

СТУПАЙ А не заважай мені, Маринко! (розгортає і вичитує) Загинеш, згинеш Україно, не стане й знаку на землі... (містичний жаж) Дак втрете ж і тепер вже востаннє! Буде чи не буде?..

МАРИНА (з порогу другої кімнати. Збуджено) Буде!

СТУПАЙ (сердито) Не жартуй!

МАРИНА Буде, мій сивенький ворожбите!

СТУПАЙ А ти що — в Пітію обернулась, чи що?

МАРИНА Коли хочеш, то так. Старі автори переказують, що спочатку Пітія це була прекрасна молода дівчина. Вона віщувала в храмі на камені Омфалос, що значить — центр землі. На брамі був напис: пізнай себе. А я зараз буду віщувати. Омфалос! Українче, спізнай самого себе! Буде! (її справді вхоплює якесь незвичайне піднесення. До батька). Підійди до вікна і стань! Тільки так стань, щоб з вулиці було непомітно!..

СТУПАЙ Навіщо все це?

МАРИНА (удаючи з себе Пітію) Перше, що ти побачиш, скаже тобі — буде чи не буде... По той бік, дивися, стоїть біля тумби мужчина.

СТУПАЙ (з гумором) Ну й вибрала!

МАРИНА Дивися!.. (грає що є сили кілька акордів з патетичної).

СТУПАЙ Запалив люльку й пішов. Капелюха на потилицю насунув — яка зневага! І це такий герой роману?

МАРИНА Це од героя! Нам гасло: — люльку запалено! Люльку повстання. Сьогодні! (бурхливо грає кілька фрагмен-

тів з allegro e con brio) Цоки-цоки, цок-цок. Чуеш, таток? Мої вуса, чуєте? Сивенький чубок! Як мчать наші лицарі з околичних хуторів?.. Ми напоготові! (*Встає в ще більший екстазі*) Омфалос! Омфалос! Люльку запалено! (*аж закружляла*) Дми тепер, північний — не згасиш! Ще більше роздмухаєш — дуй! Щоб іскри летіли! (*ударила по клявішах*) Омфалос! Запалюйте ж ваші люльки, щоб дим ішов через всі степи вихорем до неба! Куріте, аж поки все небо закурите, аж поки не пошле до вас Бог ангола спитати, як у тій казці: чого же ти хочеш, роде козацький, що куриш і куриш? Своєї держави я хочу (*розбіглися коси по спині*) під прапором ось... (*винесла захованого прапора. Розгорнула в руках*) Під цим!..

СТУПАЙ (*захоплений од прапора*) Коли це ти вишила? (*стукіт в двері*).

МАРИНА (*складає прапора. Спокійно*) Можна!

3.

Зінька з прапором.

Вибачте! Чи немає у вас часом отакої заполичі? Не вистало трошечки — на останню букву (*розгортає прапора*) Якщо є, то допоможіть, позичте чи дайте! (*оглядає Марину*).

СТУПАЙ Гм... Написано по-українському (*читає*) Пролетарі всіх країн, єднайтеся. Серп і молоток. УСРР. Що таке УСРР?..

ЗІНЬКА Українська Соціалістична Радянська Республіка. Це, кажуть, такий новий державний герб..

СТУПАЙ Гм... Кому прапор?

ЗІНЬКА Ревкомові. За годину мушу скінчити.

СТУПАЙ (*ще раз читає*) Гм... Без жодної помилки (*ще раз прочитав, подививсь на Марину*).

МАРИНА Нема.

ЗІНЬКА (*оглядає Марину*) Я думала, у вас очі сині, аж вони блакитні! Вам певно жовте до лица?

МАРИНА А у вас, я думала, карі, аж вони чогось червоні!

ЗІНЬКА Третю ніч не сплю, от і зчервоніли. Третю ніч, як вишиваю. А може це від прапора, від червоного, як і в вас он від блакитного (*виходить*).

СТУПАЙ (*по лавзі*) А може є?

МАРИНА Що?

СТУПАЙ Та є такая заполич у нас?

МАРИНА Ти комік, тату. На московському кумачі України самостійної не вишити! (*Йде в другу кімнату*).

СТУПАЙ Жаль!.. Своєї ж матері у нас нема...

4.

На сходах Я (іду в ревком). Повз мене проходить Зінька. Із дверей виходить Марина. На одну мить ми спиняємось, скидаємось очима і розходимось.

ЗІНЬКА Мрія! Я думала, яка? А вона в пантальонах і в юбці, як і всяка. Добридень, сусідо!

Я (не розуміючи Зіньчиного вислову) Добридень!

5.

Ступай сам.

І це прапор (на Маринин) та й то ж прапор! Я вже думаю, чи не запропонувати таке: на жовтоблакитному — хай живе радянська, хай вже буде й соціалістична, хай, аби тільки була українська республіка. Або ж так: на червоному дві стьожечки вити: жовту й блакитну... (думає).

6.

Уяви і ревком у квартирі Перецьких. Прийом. В залі немов біуак: люди в шинелях, з рушницями й без, якийсь червоногвардієць спить. Тут же черга просителів. На сходах невпинний рух різноманітного люду. Приймає черговий член ревкому Гамар. Він біля телефону. Біля його я й Лука, занотуємо директиви. Позад його на драбині робітник проводить телефон. За простінком біля комутатора на табуреті Оврам.

ГАМАР (у телефон) Зараз! Іду! (до Луки) Щось чудне. Мене негайно викликає Слобідський ревком. Чого — не каже. Якась нагальна справа. Телефонем, каже, не можна перекавати... Ти провадь прийом за мене, а я поїду... (на ходу, збираючись) Волревкомам директивну телеграму: перше — це як можна більш посіяти пшениці (широким рухом) Степ!

ЛУКА Насіння?

ОВРАМІВ ГОЛОС: Комутатор ревкому...

ГАМАР По хуторах у ямах (колупнув рукою і вибіг)
Раптом тривожний, запалений голос у дверях:

Товариші! На город наскочила якась банда! Кавалерія! В нашивках! (і немов на доказ цьому десь розложисто б'є гармата. Тріщить телефон. Павза і тиша).

ЛУКА Першою на черзі знов стала хто? Здається буржуазія. (голос Оврамів: — Сполучаю! Тріщить телефон. Лука бере трубку) Гамаря нема. Ви ж його викликали. Як не кли-

кали? А хто ж?.. (аж хитнувся). Не вдавайтесь в паніку! Що?.. У монастирі дзвонять?.. Що?.. Кавалерія? Спиніть! Зараз ви-силаю з ревкому загін!

7.

Ступай сам.

Дак втрете ж і тепер вже востанне! Чуєш, Тарасе? Востанне! Яка ж вона буде? (другий гарматний вистріл. Ступай у розпачі) От не дадуть, не дадуть доворожити!.. (розгортає книжку, читає: Поховайте та вставайте! — біжить без шапки, піднявши щитом книжку).

8.

Вийшов Ступай на вулицю. Вулиця порожня. Один Обрам лізе. Долітають з далеких дистанцій випадкові кульки. Став Ступай на перехресті. Вагається:

Ну от... Я уже ж повстав. А куди іти, на чію руч стати, їй-богу не знаю! (думає, вагається) Оце справді — ні сюди Микито, ні туди Микито. (в'юкають кулі) Та постривайте! Гей ви, що там, і ви, що тут — українці ж, що ви робите? Дайте ж подумати! Не стрілявши, вкупі смалять один в одного!.. Раді, що допались до зброї... (міркує) Піду під червоний. Здається ж і в запорожців червоний був. У Лукашевича в думках: — „у головоньках червоний прапор постановили“. Хоча ні! У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, писав Куліш. Піти під жовто-голубий — знов таки у запорожців не було. А запропонувати червоний і стьожечки, хіба ж зараз послухають... (падає збитий кулею цвіт. Ступай підіймає його). Отак, їй-богу, позбивають увесь цвіт. Кулями поклюють землю, пшеницю, повибивають соняшники — та що ви робите? Замість того, щоб іще подумати, а ви... (в груди йому вганяється куля) От тобі й маєш!.. (осідає, падає).

ОБРАМ (підлазить) Ну як вам, сусідо?

СТУПАЙ (хоче посміхнутися) Цікаво...

ОБРАМ Як?

СТУПАЙ Цікаво знати, з якої сторони куля?

ОБРАМ (дере хустку) Аби тільки не в ноги... (хоче перев'язати рану, але бачить, що Ступай конає. Пробігає кілька червоноармійців. Один кричить: Хтось у тил б'є! Тікай!)

ОБРАМ Далі смерти не втічеш! Стійте!

Ступай чує це „стійте“, хоче його повторити і не може. Напружує решту сили і тільки підводить руку. Світ йому бе-

реться туманом. Туман глибшає — чи то небо, чи степ. Через Ступая перескакують, тікаючи, червоногвардійці, а йому ввижається, що то старі запорожці на конях. Цоки-цоки, цок-цок. Вчувається музика (з *allegro molto*) Чудово! Он тільки сонце щось дуже пече йому в груди. Нарешті воно заходить. Стає легше, але стає темно, дуже темно і музику ледве чути.

9.

Набігають повстанці. Оврам сидить. Ступай конає. Біля них спиняється Андре. Гукає: Носилки! (принносять ноші) Заберіть! (показує на Оврама).

ПОВСТАНЕЦЬ (на Оврама) Ану ти! Вставай!

ОВРАМ Не діждете, щоб я встав...

10.

З ганку Пероцьких тихо падає додолу червоний прапор. Хто його скинув — не видно. Натомість звисає жовто-блакитний. Хто його чіпляє — не видно.

11.

Назустріч Андре виходить Марина з букетом квітів. Почувши дзвони:

— Ніби Великдень. Кажуть, що коли вас зустрів монастир, ви там виголосили: хай живе Іванова дзвіниця, а над нею північна зоря. Це значить Росія?

АНДРЕ (серйозно і твердо) Так.

МАРИНА Ну, а за Україну чом лицар промовчав?

АНДРЕ Обминемо!

МАРИНА (іде і гостро, допитливо дивиться йому в очі — жартує чи ні) Україну?

АНДРЕ Ось труп цей (одводить її легким рухом від трупа Ступая), Не закаляйтесь! (обоє впізнають Ступая).

МАРИНА Татоко! (не може зразу усвідомити смерти) Ти... (освідомивши, стає навколіна, цілує простягнуту руку) Ти комік, тату... (кладає руку, повторюючись і плутаючись у словах) Татоко — таток, поціпані вуса, сивенький чубок! Цоки-цоки, цок, мій таток!

12.

З ганку Пероцьких тихо падає додолу жовто-блакитний. Хто його скинув — не видно. Натомість має трикольоровий. Хто його чіпляє — не видно.

VI.

На вулиці Перицьких рух. Біля дому збирається публіка. Святочний гомін, вітання — найбільше дами. Цвітуть парасольки. Від церков пливуть урочисті дзвони.

ДАМА Варваро Михайловно! Здрастуйте, милая!

ДРУГА Не здрастуйте, а Христос воскрес!

ПЕРША Аж тепер я зрозуміла, як він бідненький зрадив, коли воскрес!

ЧОЛОВІК ДРУГОЇ (*Зіньчин гість*) І все ж таки, рівняючи до більшовиків, його мучили люди!

ПЕРША Ах, не кажіть! Я сама була ці три дні немов у домовині.

ДРУГА Милая! Я була труп!

ЧОЛОВІК ПЕРШОЇ (*теж Зіньчин гість*) Так! Вони загнали нас в лъохи, вони хотіли зробити з нас трупів, а з наших домів — домовини, але дуже дивно, що їх за це думають судити, як людей!

ДРУГА Хіба ще мають судити?

ЗІНЬЧИН ГІСТЬ З'явіть собі, — перед тим, як розстріляти, думають іще судити.

ПРОФЕСОР Знов лібералізм! Знов реформи!

2.

Четверо несуть на носилках Оврама. Побачивши натовп, він командує на носіїв:

Ножку, носії! Мене зустрічають парадом. Ать — два! Левою! Запевай песню!.. Не хочете? Ну так я сам... (*співає приспів з відомої салдатської пісні*)

Ой люлі, ой люлі да —

Я вам песенку спою.

Несуть його у залю. Там же на його царський суд. Голова каже до публіки промову:

Панове! Сьогодні ми судимо тайного чекіста. Він нас судив по підвалах, здебільшого вночі, без свідків, ми його виносило на денне світло і на ваші очі. Цей суд ми робимо

публічним, навіть широко народним. Більше — ми, позвавши сьогодні на суд більшовизм, даємо йому можливість захищати свої криваві доктрини публічно. Ще більше — ми даємо кожному в цій залі право сказати своє слово за чи проти злочинця. Статую Теміди, символ загальнолюдського суду, що її закопав був більшовизм, ми знов одкопуємо і ставимо на цей стіл. (до Оврама) Підсудний! Ваше ім'я?

ОВРАМ Оврам чи Яків — не все однако? Вам же не ім'я розстрелювати!

ГОЛОВА Ваша професія до ЧК?

ОВРАМ Лазив по тій землі, по якій ви їздили.

ГОЛОВА А в ЧК?

ОВРАМ Та, яку ви визначите.

ГОЛОВА (викликає) Свідок генерал Пєроцький! (Пєроцький встає) Ваше превосходительство! Ви маєте слово.

ПєРОЦЬКИЙ От у це вікно я побачив, як прийшов той — одноокий і ще двоє, — один у кудлатій шапці. Цей безногий стирчав біля ніг, — і показав, де я живу і де, певно, заховався Жоржик. Потім я стояв біля чужого вікна і бачив, як одноокий вів Жоржика. Мій хлопчик, панове, плакав. Ловив у його руку, щоб поцілувати, а він Жоржика відштовхнув. Я не міг більш бути інкогніто. Я скомандував: на месте!.. Мерзавець, стой! Він націлівся в мене. Ви розумієте?.. Але набігли другі, не дали й повели мене в їхній штаб.

ГОЛОВА Що ви бачили в їхньому штабі?

ПєРОЦЬКИЙ Кошмар! Уночі до мене в камеру всадили монаха, і він цілу ніч молився. По-українському, чи розумієте, панове! Він не давав мені спати. Між іншим цей монах мені сказав, що безногий інквізитор забиває гвіздки в погони і за це бере великі гроші. Він себе на все життя забезпечив.

ГОЛОВА Ти забивав гвіздки в погони?

ОВРАМ Нащо в погони, коли краще в такі лоби забивати?

ПєРОЦЬКИЙ Він себе забезпечив!

ОВРАМ Так точно. Я себе забезпечив так, що скоро вже не буду безногим жити. Мене до самісінької смерти на руках нестимуть.

ГОЛОВА Ви виказали на Жоржика? Як це вийшло?

Десь з публіки виткнулась Зінька:

Я скажу! Я можу посвідчити — можна? (показавши на Оврама) Я буду проти його свідчити, їй-богу! Дозвольте? (ще суд не пухватився, як вона вже почала) Боже! Виказати на Жоржика, на неповинного анголика — це злочин, якому міри нема! Як тільки (на Оврама) міг він це зробити! Жоржика, милого хлопчика, що любив чоколядик, Богу молитися, голу-

бів стріляти, навіть мене любив... Пам'ятаєте, він підчас маніфестації з даху вистрелив? То він в голуба стріляв, то він випадково попав в чоловіка. *(в залі похвальний гомін)* Анголик в голуба вцілів. Я знаю про це так, як і про те, як на його вказано...

ГОЛОВА Будь ласка, підійдіть ближче до столу.

ЗІНЬКА З фронту Жорж прибіг до мене, сердешненький хлопчик. Він убив одного більшовика, бо за ним гналися, панове. Він так просив, щоб я казала повстанцям, що він мій братик. Згадав мамочку. Молився. Я й подумала: а що якби це був мій браток або ж мое дитя, га? У мене серце плакало, їй-богу! Він попросив у мене чоколадику, але прийшов той, що одноокий. Він шукав їх превосходительство, і дуже журився, що вони втекли. Тоді я дала Жоржикові чоколядку і сказала одноокому: бери сина! Спочатку він не повірив, що Жоржик син...

ГОЛОВА Чий син?

ЗІНЬКА Але я прочитала отцюю посвідку. *(читає)* Даю цю посвідку колишній нашій покоївці Зінаїді Масюковій на певність того, що я з доручення мого папи генерала Пероцького... *(читає всю посвідку. Коли кінчає, в залі буря. Голова дає знак сторожі, щоб вона забрала Зіньку, по тому звертається до Оврама:*

— Тобі ми подаруємо, якщо ти викажеш більшовиків, що лишилися в городі. Скажеш?.. *(Оврам мовчить)* Ні?.. Однесіть і розстріляйте!

На сходах Оврам раптом спиняє конвоїрів:

— Стійте! Я скажу... щось *(коли конвой спиняється, дає)* Але перед тим, як сказати, я хочу покурити. За папіросу скажу... *(йому дають папіросу. Він затягується димом. Натягає картузика)* Несіть!

VII.

Знов у Пероцьких. Ніч. Лука телефонує.

— Штаб? Покличте до телефону комгрупи. Товариш Гамар? Говорить начавангарду Лука. Повстанців розбито. Місто наше. Я в ревкомі. Здобув цікаві документи: рейд-авантюра Пероцького, очевидно, підтриманий якоюсь місцевою тайною організацією. Скільки жертв? Чимало. Слухаю... так... Розумію...

2.

В цей час вертаюсь з фронту я. Іду до Луки. Рух радості. Піднесення. Воїстину патетична зустріч.

— Здрастуй, брате!

Я: Брате, здрастуй!

ЛУКА З перемогою? А, знаєш, хто зорганізував цей рейд, хто в йому вів перед?.. Пероцький, брате! (*підскочила свічка, і зсунулись речі*) У вбитого гайдамаки знайдено листа. Цікавий документ. Ось він. (*читає*) Маршрут: Чорноярські хутори — братам Закрутенкам, Бугаївка — Дмитрові Копиці і т. д. З доручення комітету Золотої булави посилаю до вас корнета Пероцького. Допоможіть оружно і кінно — ціла інструкція, брате! Підпис: член комітету Чайка. Тепер зрозуміло, чому стільки жертв.

ЛУКА Вже йдеш?

Я: Я?.. Ні!.. Хоча так. Я йду. Я піду...

ЛУКА До себе?

Я: Так. Я піду до себе...

3.

Я на сходах. Іду несвідомо. Іду машинально. Куди?.. Та ба! Я маю йти до себе. Так. Я піду до себе. Я піду тепер сам до себе, щоб допитати себе про все це. Має бути розмова із самим собою. Так! Мусить бути ще раз розмова з самим собою про зраду і про смерть. Перше — про зраду...

Стаю. Перебираю Луки інформацію, пригадую подробиці. Раптом бачу, що я біля Ступаєвих дверей. Вони причинені. Чую хропіння. Заглядаю. Захриплий голос:

— Хто?

Я: Скажіть, будь ласка, тут жили Ступай-Степаненки?..

ГОЛОС Це панночка? Виселено в підвал. А тут тепер зв'язкова команда.

4.

І нарешті, мої друзі, фінал. Я під дверима в підвальчику. Прислухаюсь. Мій слух тепер такий прозоро-напружений, що я можу чути й чую, як течуть у просторах час і зорі. Я чую, як за дверима в підвальчику капнула крапля. Але її не чути. Спить?.. Стукаю. Двері відчиняються. Свічечка. Вона.

— Ви?..

Я: Я..

ВОНА Я по стукоту відчула, що прийшов хтось інший, хтось не такий, як (жест нагору) ті, хтось тихий, свій...

Я: Так. Прийшов, іменно, що хтось. На жаль, хтось не такий, як ті, не ваш, і сам не свій.

ВОНА Прийшов поет, милий, щирий. Я така рада! Аджеж я ждала вас. Простіть, що не вийшла назустріч, не відчинила дверей (жест нагору) в мою країну, але, як бачите, провина не моя. Мою країну в мене одібрали.

Я: Нічого. Ми з вами скоро дійдемо д' одного краю.

ВОНА Це, звичайно, натяк на ваше поетичне горище? (ліву брову зломил) Спасибі. Але я й тут ось (жест навколо), на вас ждучи, вже виростила цілий сад кохання. Дивіться! Ось мармурові східці. Правда, чудові? Ось (жест на краплі й потьоки) фонтан і водяний годинник разом. Тут, коли перебудеш ніч, то вражіння таке, ніби вічність вибиває такт — музика життя і смерти.

Я: Тут, кажуть, жив недавно робітник і жінка. Був на війні. Жінка ждала. Рахувала ці краплі не одну ніч і не дві...

ВОНА (неспокійно) Так, так... Ось (жест на ослончик) садова лавочка. (відблиск гумору) Спеціально для поетів. Присядьте, гостю милий. Ви певно втомились? Ні? Тоді чим мені ще вас вітати? Я б оце заграла вам, якби не розлучили мене з моїм п'яніном. Навіщо воно їм? Хто з них вміє грати? Скажіть, хто гратиме?

Я: Не турбуйтеся ними. Заграють.

ВОНА І патетичної?

Я: З цього й почнуть...

ВОНА Так? (з сумом) Ой, як би я оце заграла! Сонату про юнака, що мчить конем степами, дороги у вітрів питається. Пам'ятаєте? Великодню ніч? (навіть руками повела, ніби по клявірі) Я тоді листа вам писала. Хочете, покажу? Зберегла! Ждала. Я довго ждала вас! Давно! (ліва рука ніби на клявішах. Права за думками ніби пише) У снах. У мріях. Десь ніби в голубих віках літала й виглядала.

Я справді чую музику. (rondo) Що це? Розстрій? Галюцинація? Гіпноза?.. Треба кінчати! Пора!..

— Скажіть, (питаю) ви й тоді чайкою літали?

ВОНА (руки упали. Зібгалась. Як дівчинка, що попалась на шкоді й не стямиться, що сказати) Ні!.. Ні!.. Я так літала. Я просто літала...

Я: Мошкою?

ВОНА (інстинктом жіночим відчувши, що справила хирне вражіння, раптом випросталась) Ні!.. Ні!.. (виразно) Так!.. Я чайкою літала!.. (перемоглася. Проникливо) Скажіть... а ви тепер прийшли оспівати її, чи забрати?

Я: Я прийшов її спитати... Просто! Без алегорій! Скажіть, чи пішли б ви зараз зо мною туди, нагору, вкупі й разом, щоб розказати, щоб ми розказали про все це?

ВОНА Про що?

Я: Про що? Ну, про таке, наприклад, як був собі в підвалі безногий робітник, а нагорі поет жив і недалеко його дівчина одна, як у неї все життя було музика, у поета мрії від тієї музики, у робітника ж — водяний годинник, як годинник пробив час повстання та як дівчина обдурила поета, почала грати Золотою булавою, як загравши вона чики-чики, напустила повстанців, — поет допоміг... Я йду сказати, що я зрадник, ви скажете, що ви Чайка?-

ВОНА Значить, там ще про це... не знають?

Я: Якби там знали, то, думаю, нам годі було б туди йти — вони б давно до нас прийшли і нагадали, що той борець за ідеї, що того лише ідеї переможуть, хто з ними вийде й на ешафот і смерті в вічі скаже. Ви скажете?

ВОНА (виразно) Я сама про це скажу! Я йду й скажу... Так, я Чайка!.. Скажу: я тая Чайка, що літала над Жовтими Водами, об дороги чумацької билась, (притишуючись) що літа і б'ється у кожному козацькому серцеві... Я скажу, що я...

ЛУКА (що стояв при останніх словах під дверми, відчиняє двері і жестом показує червоноармійцям забрати Марину).

